

Πριν από τον πόλεμο, ζούσαν στη Θεσσαλονίκη πάνω από 50.000 Εβραίοι. Από αυτούς, περισσότεροι από 46.000 επιβίωσαν στα ναζιστικά στρατόπεδα, όπου, σε ποσοστό περίπου 90%, δολοφονήθηκαν.

Το ανά χείρας βιβλίο αφηγείται ιστορίες Θεσσαλονικικών Εβραίων που σώθηκαν. Οι ιστορίες τους είναι διαφορετικές, αλλά δεν αφήνουν ούτε στιγμή να ξεχαστεί ο κανόνας: Ο κανόνας είναι ο θάνατος. Μέσα από τεκμήρια και μαρτυρίες, παρακολουθούμε διαδοχικά Εβραίους που μοιράστηκαν κοινές εμπειρίες στα βουνα όμοια. Διέφυγαν με να πολεμήσουν ως αντάρτες, και στα στρατόπεδα όπως σε φεγγίτες αμέτρητα βάσανα, αλλά επέζησαν. Τους παρακολουθούμε επίσης κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, όταν οι δίκοποι τους πείραξαν κοινού ή χώρισαν, αφού άλλοι επέστρεψαν με τον γυναικείο σύντροφο, άλλοι μετανάστευσαν.

Η εστίαση σε ομάδες ανθρώπων που είχαν κανόνες επιβίωσης ξεδιπλώνει μπροστά στα μάτια μας τις δυναμικές τους, τις επιλογές τους, τις προθέσεις και τα σφάλματα, τις παραινέσεις και τις παραιτήσεις τους. Η επιβίωση τους ελαβεπρόσθετα, όπως οι σφαίρες που συναντάμε στα πρόσωπα των γοιών, ανήλικα και ηλικιωμένα, τους οποίους συναντήθηκαν: τόλμη, φόβος, ανυπακοή, ευχαριστοσύνη, καλοσύνη, μικρότητα, αξιοπρέπεια, κακία... Και όλα αυτά, στον υπερθετικό βαθμό που επέβαλλαν οι ακραίες συνθήκες των πόλεμων και των διωγμών. Τις όψεις, ακόμα, που προσοδίασαν στην ανίχνευση, όταν βρέθηκε παγιδευμένη στη δίνη του πολέμου, της καταδίωξης και των διώξεων. Στη διαλεκτική του ατομικού με το κοινωνικό, το οποίο διεκδικεί επίσης ένα δίολου ευκαταφρόνητο περίσφιμα πειραμάτων διαδρομών αυτών που επέζησαν είναι κρίσιμη για να κερδίσει τον χρόνο, ένα παρελθόν που δεν εξημερώνεται.

πίνακας εξωφύλλου:
Christian Boltanski, Μνημείο (1986)

ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ

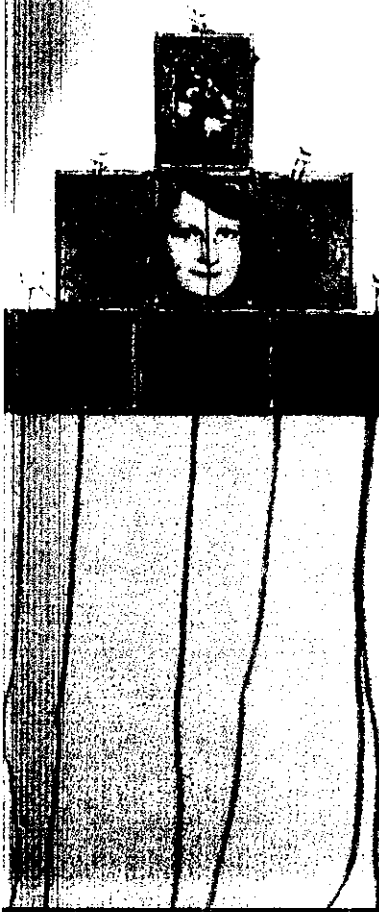
Αυτοί που επέζησαν
Αντίσταση, Εκτόπιση, Επιστροφή
Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940

ΠΟΛΙΣ

ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ

Αυτοί που επέζησαν

δεύτερη έκδοση

Αντίσταση, Εκτόπιση, Επιστροφή
Θεσσαλονικείς Εβραίοι
στη δεκαετία του 1940

ΠΟΛΙΣ

σμό «εκτοπισμένοι άνθρωποι», *displaced persons*, και εν συντομία DP's. Την ελάχιστη γνωστή, έως πριν από μια-δύο δεκαετίες, ιστορία μερικών εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων, ανάμεσα στους οποίους και κάποιοι Εβραίοι από την Ελλάδα. Για να αφηγηθούμε την ιστορία τους πρέπει να γυρίσουμε μερικές σελίδες πίσω, στην εποχή της Απελευθέρωσης, και ύστερα ακόμη πιο πίσω, στα χρόνια της εξορίας στα στρατόπεδα της Πολωνίας και της Γερμανίας.

3. Απελευθέρωση. Η λογιστική των εκτοπισμένων

Τον παγωμένο χειμώνα 1944-1945, άνθρωποι μισόγυμνοι, εξαντλημένοι, πεινασμένοι, περπατούν αδιάκοπα σε δρόμους στραμμένους με πτώματα. Οι πορείες, κάποτε με καμιόνια, κάποτε σε τρένα, από στρατόπεδο σε στρατόπεδο, πάντοτε με τον τρόπο των βομβαρδιστικών, κρατούν μέρες και μοιάζουν ατελείωτες. Πεθαίνουν από το κρύο, την πείνα, τον τύφο. Κάποιοι βγαίνουν από τη σειρά για να αποδράσουν, άλλοι ελευθερώνονται όταν οι φοβισμένοι φύλακές τους το βάζουν στα πόδια, ενώ οι πιο τυχεροί ανάμεσά τους αντικρίζουν μια μέρα μπροστά τους τον ελευθερωτή Σοβιετικό, Αμερικανό ή Άγγλο στρατιώτη που τους κοιτάζει με ανάμεικτη στο βλέμμα του την οδύνη και την αποστροφή.

Η Απελευθέρωση βρίσκει εκατομμύρια ανθρώπους, προερχόμενους κυρίως από την Ανατολική Ευρώπη, μακριά από τα σπίτια τους. Συχνά λησμονούμε ότι την άνοιξη του 1945, μία «παλίρροια από νομάδες», εκατομμύρια πρώην κρατούμενοι, έβγαιναν από φυλακές, στρατόπεδα, εργοστάσια και κρησφύγετα και έπαιρναν τους δρόμους και τα τρένα της επιστροφής. Αιχμάλωτοι πολέμου, σκλάβοι σε καταναγκαστικά έργα, σε

στρατόπεδα και εργοστάσια, πολιτικοί κρατούμενοι, έγκλειστοι σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως και επιζώντες των στρατοπέδων εξόντωσης. Πολλές φορές, οι περιπλανήσεις κρατούσαν μήνες, άλλωστε κάποιοι ανάμεσά τους δεν ήξεραν σε ποιον τόπο να πιάσουν και πάλι το κομμένο νήμα της ζωής τους. Οι περιπλανήσεις αυτές είναι ίσως σε αρκετούς γνωστές από την *Ανακωχή*, το βιβλίο του Πρίμο Λέβι¹⁶³.

Στις 18 Μαΐου 1945, καμιά δεκαριά μέρες μετά τη συνθηκολόγηση της Γερμανίας, οι *Times* του Λονδίνου κυκλοφορούν με πρωτοσέλιδο τίτλο «Η Ευρώπη σε κίνηση. Οι εξόριστοι επιστρέφουν στα σπίτια τους». Λίγες μέρες αργότερα, στην Παλαιστίνη, η εφημερίδα *Palestine Post* καλεί τους Έλληνες που έχουν διαφύγει εκεί και επιθυμούν να επιστρέψουν στην Ελλάδα να παρουσιαστούν στα γραφεία της UNRRA¹⁶⁴. Στη Γερμανία, τους επόμενους μήνες, η σιδηροδρομική επικοινωνία είναι πρακτικά αδύνατη ενώ οι δρόμοι είναι πλημμυρισμένοι κόσμος: Αυτοκίνητα, φορτηγά, ποδήλατα, καρότσια που τα σέρνουν άλογα, όλα τα μέσα επιστρατεύονται για κάποιου τύπου επιστροφή, για μια ακόμα αναχώρηση. Κάποιοι παραμένουν για λίγους μήνες ή λίγα χρόνια στη Γερμανία. Ας σταθούμε στη μεγάλη εικόνα πριν εστιάσουμε στους Έλληνες Εβραίους που βρίσκονταν ανάμεσά τους.

Το τέλος του πολέμου ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία της εξορίας, των μεταναστεύσεων και της πρακτικής διαχείρισης ενός μεγάλου πλήθους ανθρώπων. Με την Απελευθέρωση, περισσότερο από επτά εκατομμύρια πολίτες ξεχύνονται στους δρόμους της Δυτικής Ευρώπης, άλλα επτά εκατομμύρια στις χώρες που ελέγχει ο Κόκκινος Στρατός, 95.000 στην Ιταλία, 140.000 στη Νορβηγία, ενώ δεν πρέπει να λησμονούμε όλους εκείνους τους χιλιάδες ανθρώπους που διαφεύγουν από τις στατιστικές. Οι «απε-

λεύθεροι» αποκτούν ένα νέο όνομα, που επινοήθηκε στις ΗΠΑ τον καιρό που πολιτικές και στρατιωτικές αρχές προσπαθούσαν να προβλέψουν τις ανάγκες που θα ανέκυπταν με το τέλος του πολέμου: *Displaced Persons*, εν συντομία DPs. Ο ορισμός των DPs το 1944, στο πλαίσιο του σχεδίου για τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση, είναι καταρχάς στρατιωτικός: Πρόκειται για πολίτες που εξαιτίας του πολέμου βρέθηκαν εκτός των εθνικών συνόρων της χώρας καταγωγής τους. Ο κανονισμός της IRO (International Refugees Organization-Διεθνής Οργάνωση Προσφύγων, οργάνωση των Ηνωμένων Εθνών με βασικό στόχο τη διαχείριση του επαναπατρισμού ή την εγκατάσταση σε χώρες υποδοχής) περιορίζει τον χαρακτηρισμό «DP» στους εκτοπισθέντες από τις ναζιστικές και φασιστικές αρχές, ενώ θεωρεί «πρόσφυγα» κάθε εκπατρισμένο που δεν μπορεί ή δεν θέλει να ζητήσει προστασία από τη χώρα της οποίας φέρει την εθνικότητα. Στην πραγματικότητα, οι Συμμαχικές δυνάμεις δεν συμφωνούσαν απολύτως μεταξύ τους ως προς την ερμηνεία των ορισμών. Άλλωστε, υπήρχαν συνεχείς μετακινήσεις πληθυσμών, επίσημες ή παράνομες, και οι πρόσφυγες συχνά κατέφευγαν σε ψευδείς δηλώσεις για να επισπεύσουν ή για να αποφύγουν έναν ανεπιθύμητο επαναπατρισμό¹⁶⁵. Επιπλέον, η εθνικότητα αποτελεί κριτήριο προσδιορίστης αξίας σε έναν χώρο όπου τα σύνορα άλλαζαν συχνά. Στην πράξη, από το 1947-1948, στο πλαίσιο του ψυχρού πολέμου και της συγκέντρωσης προσφύγων από την Ανατολική Ευρώπη και τις Βαλτικές χώρες, ο χαρακτηρισμός *Displaced Person* γίνεται συνώνυμος του πολιτικού πρόσφυγα, και στην ορολογία της IRO θα επιβληθεί ως η κοινή ονομασία για όλους τους πρόσφυγες. Αν αρχικά DP *stricto sensu* σήμαινε «πρόσφυγες του πολέμου», αργότερα θα αποκαλούνται έτσι όλοι οι «νεο-πρόσφυγες». Μετά τον πόλεμο, λοιπόν, στα χρόνια 1945-1951, ένα έθνος γεννιέται, το «έθνος των προ-

σφύγων»: Μία ομάδα συγκροτείται, ερήμην μάλιστα των μελών που την απαρτίζουν, επειδή οι αρχές, μολονότι τους κατατάσσουν σύμφωνα με το κριτήριο της υπηκοότητας, δεν κάνουν διακρίσεις ανάμεσά τους ως προς την παρεχόμενη βοήθεια¹⁶⁶. Σε κάθε περίπτωση, όπως παρατηρούσε η Χάννα Άρεντ, η οποία πίστευε ότι το πρόβλημα των DPs ήταν βαθιά πολιτικό και όχι μονάχα ανθρωπιστικό ή πρακτικό, «η υπηκοότητα δεν θεωρείται πλέον κάτι σταθερό και η εθνικότητα δεν ταυτίζεται πια αναγκαστικά με το κράτος και την επικράτεια»¹⁶⁷. Επιπλέον, υποστήριζε, ο νεολογισμός ήταν και ένας τρόπος να παρακαμφθεί το αληθινό μεταπολεμικό πρόβλημα, να αγνοηθεί η ύπαρξη των απάτριδων (*stateless*), αφού οι αρχές επέμεναν ότι απώτερος στόχος ήταν η μεταφορά τους στη χώρα καταγωγής τους, ακόμα και αν εκεί δεν τους αναγνώριζαν ως πολίτες ή επιθυμούσαν την επάνοδό τους μονάχα για να τους τιμωρήσουν.

Οι DPs αποτελούν πρόκληση για την «εθνική κατάσταση των πραγμάτων», η οποία προϋποθέτει ότι στον χάρτη, το έθνος, το κράτος και η επικράτεια περίπου ταυτίζονται¹⁶⁸. Πού ανήκει λοιπόν η δική τους ιστορία; Η πολιτική των στρατιωτικών αρχών και της UNRRA, η οποία συμμετείχε στις συζητήσεις στο Αρχηγείο των Συμμαχικών Δυνάμεων ήδη από τον Νοέμβριο του 1943, επιδίωξε την άμεση και μαζική επιστροφή των προσφύγων στις χώρες καταγωγής τους. Και πράγματι, έως το τέλος του 1945, οι περισσότεροι πρόσφυγες από τους περίπου οκτώ εκατομμύρια DPs που βρίσκονται στη Γερμανία, περίπου 5.700.000 άνθρωποι έχουν επαναπατριστεί¹⁶⁹. Στην πολιτική πραγματικότητα του τέλους του πολέμου, με εξαίρεση τους σοβιετικούς πολίτες και τους εγκληματίες πολέμου, ο επαναπατρισμός, σύμφωνα και με απόφαση του ΟΗΕ από το 1946, επαφίεται στη θέληση των εκτοπισμένων.

Εκτός από την UNRRA, η «ανθρωπιστική γραφειοκρατία», κατά την εύστοχη διατύπωση του Gérard Cohen, από το καλοκαίρι του 1946 περιλαμβάνει την IRO καθώς και την AJJDC (JOINT, American Joint Jewish Distribution Committee).

Διακρίνουμε τρεις βασικές υποκατηγορίες στον συνολικό πληθυσμό των DPs, Εβραίων και μη¹⁷⁰: α) 300.000 Πολωνούς εργάτες, από τα 3 εκατομμύρια που είχαν μεταφερθεί στο Ράιχ για καταναγκαστική εργασία, στους οποίους το 1947 προστίθενται περίπου 700.000 Πολωνοί και Πολωνο-Ουκρανοί που για οικονομικούς και πολιτικούς λόγους εγκαταλείπουν τις χώρες τους για να μπουκ στην αμερικανική ζώνη κατοχής, β) 190.000 πρόσφυγες από τις Βαλτικές χώρες, ως επί το πλείστον εχθρικοί προς το σοβιετικό καθεστώς, ανάμεσα στους οποίους οι στρατιωτικές αρχές προσπαθούν να ξεχωρίσουν όσους υπήρξαν συνεργάτες των Γερμανών ή και εγκληματίες πολέμου και γ) περισσότεροι από 250.000 Εβραίοι. Τον βασικό πυρήνα αποτελούν 40.000 Εβραίοι πρώην κρατούμενοι των στρατοπέδων. Στους Εβραίους επιζώντες των στρατοπέδων της Γερμανίας και της Αυστρίας ήρθαν να προστεθούν Εβραίοι από τη σοβιετική ζώνη κατοχής, όσοι διασώθηκαν από τα στρατόπεδα της Πολωνίας και από τις φοβερές πορείες θανάτου που συνέχισαν τη διαδικασία εξόντωσης ακόμη και όταν πλησίαζε ο σοβιετικός στρατός¹⁷¹. Εξάλλου, μέσα στο χάος που επικρατούσε μέχρι την τελική συνθηκολόγηση της Γερμανίας στις 8 Μαΐου 1945, πολλοί εξακολουθούσαν να πεθαίνουν από την πείνα, τον τύφο και την εξάντληση. Στην Απελευθέρωση υπήρχαν συνολικά περίπου 200.000 Εβραίοι επιζώντες. Ο Yehuda Bauer υπολογίζει ότι περίπου 70.000 επέστρεψαν στις χώρες καταγωγής τους¹⁷²: στη Δυτική Ευρώπη, στην Ουγγαρία και στη Ρουμανία, αλλά και αρ-

κετοί στην Πολωνία, στην Τσεχοσλοβακία και στις Βαλτικές χώρες, ενώ περίπου 10.000 κατευθύνθηκαν στη Σουηδία όπου έλαβαν ιατρική περίθαλψη. Στον πυρήνα των πρώην εγκλείστων στα ναζιστικά στρατόπεδα ήρθαν να προστεθούν όσοι διέφυγαν από τη Σιλεσία, την Τσεχοσλοβακία, την Πολωνία και τη Ρουμανία, απογοητευμένοι ή κυνηγημένοι από τον αντισημιτισμό, όπως, για παράδειγμα, οι περίπου 75.000 Εβραίοι που εγκαταλείπουν τη χώρα στους τρεις μήνες που ακολούθησαν το πογκρόμ στο Κίλτσε, το καλοκαίρι του 1946¹⁷³.

Οι μετακινήσεις πληθυσμών συνεχίζονται. Εβραίοι εγκαταλείπουν μαζικά την Ανατολική Ευρώπη: 80.000 Πολωνοεβραίοι κρυμμένοι, άλλοι 150-200.000 που είχαν επιστρέψει από τη Σοβιετική Ένωση και ακόμα 120.000, οι οποίοι επιστρέφοντας στα σπίτια τους μετά την Απελευθέρωση ήρθαν αντιμέτωποι με έναν βίαιο αντισημιτισμό. Άλλωστε, από το φθινόπωρο του 1945, η Μπριχά (Bricha, δηλαδή «Διαφυγή»), η οργάνωση που διευκόλυνε την παράνομη μετανάστευση στην Παλαιστίνη, που βρισκόταν τότε υπό Βρετανική Εντολή, συντόνιζε αυτή την έξοδο¹⁷⁴. Αν έξι εβδομάδες μετά την Απελευθέρωση βρίσκονταν στη Γερμανία 80-90.000 επιζώντες Εβραίοι¹⁷⁵, μετά την άφιξη των Εβραίων από την Ανατολική Ευρώπη ο αριθμός τους αυξάνει σημαντικά: Στο τέλος του 1946, με τις αφίξεις από την Πολωνία, ο αριθμός έχει ανέλθει στους 230.000 (180.000 στη Γερμανία) και το 1947, όπως είπαμε παραπάνω, όταν φθάνουν και άλλοι Εβραίοι από την Τσεχοσλοβακία, την Ουγγαρία και τη Γερμανία, ο συνολικός πληθυσμός των Εβραίων DPs ξεπερνά τους 250.000¹⁷⁶. Οι άνδρες είναι περισσότεροι από τις γυναίκες. Από όλους αυτούς, τα 2/3 περίπου έχουν ζήσει τον τρόπο και τη βία των διωγμών, τα βασανιστήρια, τους σκοτωμούς και τον διαρκή κίνδυνο· οι υπόλοιποι έχουν επιβιώσει των στρατοπέδων εργα-

σίας και θανάτου. Ανάμεσά τους ελάχιστα είναι τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι. Οι οικογένειές τους έχουν αποδεκατισθεί. Παρά την ποικιλία της προέλευσης των DPs, οι σύγχρονοι παρατηρητές τους παρουσιάζουν συλλήβδην ως «ανθρώπινα απόβλητα του πολέμου», θύματα της αναδιοργάνωσης των πληθυσμών και της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Η κατάστασή τους γεννά πολιτικές συζητήσεις περί της διεθνούς δικαιοσύνης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του ανθρωπισμού των Ηνωμένων Εθνών και περί της διαχείρισης της μετανάστευσης¹⁷⁷.

Ωστόσο, εξαρχής, από το 1945, αναγνωρίζεται η επείγουσα ανάγκη να βρεθεί λύση στο πρόβλημα της διαβίωσης των πληθυσμών αυτών, ένα πρόβλημα που όπως αποδείχθηκε, για αρκετούς ανάμεσά τους, δεν ήταν και τόσο προσωρινό. Σε μία συγκλονιστική μαρτυρία στην οποία το παρόν και το παρελθόν συμπλέκονται, η Ρουθ Κλύγκερ αφηγείται:

Είμασταν οι πρώτοι DP στο Στράουμπινγκ. Δεν είναι παράξενο, αφού ήμασταν εκεί πριν ακόμη μας αποδοθεί αυτός ο χαρακτηρισμός. Σιγά-σιγά άρχισαν να έρχονται και οι άλλοι από την περιπλάνησή τους στην ύπαιθρο, από τις κρυψώνες τους από τις φάλαγγες θανάτου και τα απελευθερωμένα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όλοι όσοι δεν βρίσκονταν ήδη σε στρατόπεδα. Κανείς δεν ήταν πάνω από τριάντα χρόνων και οι περισσότεροι ήταν Εβραίοι. Καθένας τους είχε τη δική του ιστορία παθών, τη δική του περιπετειώδη ιστορία επιβίωσης. Η στρατιωτική κυβέρνηση τους έδωσε κατάλυμα και κατόπιν τους φρόντισαν πρώτα οι Αμερικανοί κι έπειτα τα Ηνωμένα έθνη. [...] Φυσικά, στους Γερμανούς καθόλου δεν άρεσε που οι δυνάμεις κατοχής τους είχαν κατασχεσει τα σπίτια τους. [...] Στον γερμανικό πληθυσμό το μίσος κατά των Εβραίων ήταν πλέον συγκαλυμμένο, εξακολουθούσε ωστόσο να σιγοβράζει¹⁷⁸.

Καταλύματα λοιπόν σε σπίτια Γερμανών, ορισμένοι από τους οποίους ήταν διώκτες έως χθες, αλλά και σε παλιά στρατιωτικά

στρατόπεδα, ξενοδοχεία, μοναστήρια, ή νοσοκομεία. Από το 1945 έως το 1948, ορισμένα στρατόπεδα συγκέντρωσης (όπως το Μπέργκεν-Μπέλσεν και το Νταχάου) μετατρέπονται σε στρατόπεδα για τους DPs. Το 1946, και ενώ ο εβραϊκός πληθυσμός που κατοικεί εντός της αμερικανικής ζώνης τετραπλασιάζεται, η αναλογία όσων ζουν μέσα ή έξω από τα στρατόπεδα δεν αλλάζει ριζικά: Μονάχα ένας στους τέσσερις κατοικεί στην πόλη¹⁷⁹. Το 1947 λειτουργούν ακόμη 762 κέντρα για DPs: 416 στην αμερικανική ζώνη και 272 στη βρετανική - στη σοβιετική ζώνη δεν υπήρξαν στρατόπεδα για DPs. Τα στρατόπεδα αυτά που λειτουργούν ως κέντρα υποδοχής, σε συνεργασία με τους οργανισμούς βοήθειας, μπορεί επίσης να μετεξελιχθούν σε αυτοδιοικούμενες κοινότητες. Εάν δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο, η ύπαρξη των στρατοπέδων θα σήμαινε παράταση ενός δυσβάσταχτου εγκλεισμού. Οι αρχές «φιλτράρουν» την υποδοχή, επιχειρώντας να απαγορεύσουν την είσοδο σε πρώην συνεργάτες, προδότες ή απλούς τυχοδιώκτες. Οι επιζώντες, από τη μεριά τους, φέρνουν αποδείξεις όσων έχουν υποστεί για να αποκτήσουν τη στέγη, την τροφή, την προστασία και την ελπίδα της μετανάστευσης που μπορεί να τους εξασφαλίσει η «ιδιότητα» του DP. Οι υποψήφιοι μετανάστες για τον Νέο Κόσμο πρέπει επίσης να αποδείξουν ότι μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμο εργατικό δυναμικό και για τον σκοπό αυτό εκπαιδεύονται σε τεχνικά επαγγέλματα¹⁸⁰. Στα στρατόπεδα για Εβραίους DPs, η JOINT αναλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος της φροντίδας. Γενικότερα, τα στρατόπεδα υπήρξαν πεδίο εφαρμογής νέων ανθρωπιστικών πρακτικών και η δημοκρατική τους διοίκηση αποτέλεσε καινοτομία στον τομέα της ανθρωπιστικής βοήθειας στον μεταπολεμικό κόσμο, ενώ η φροντίδα που τους προσφερόταν συμβόλιζε την απελευθέρωση από τη ναζιστική δουλεία¹⁸¹. Η κατάσταση της υγείας των επιζώντων

από τα στρατόπεδα ήταν τραγική και οι ανάγκες περίθαλψης επείγουσες¹⁸².

Πολλοί από τους Εβραίους DP's, όπως θα δούμε και παρακάτω, κινούνται ανάμεσα σε Γερμανία, Αυστρία και Ιταλία. Από το 1947, η Διεθνής Οργάνωση Προσφύγων αντικατέστησε την UNRRA ως διοικητική αρχή και με τη βοήθεια του Ερυθρού Σταυρού, ο στόχος επαναπροσδιορίστηκε από τον επαναπατρισμό στην επανεγκατάσταση. Πριν από το 1948, συνολικά 40.000 Εβραίοι DP's έφυγαν από τη Γερμανία. Δύο «στιγμές» υπήρξαν κρίσιμες φέρνοντας σημαντικές αλλαγές στους αριθμούς των αναχωρήσεων: Το 1948, το Νέο Διάταγμα για τους DP's («New Displaced Persons Act») διευκολύνει τη μετανάστευση στις ΗΠΑ. Την ίδια χρονιά σημειώνεται μεγάλη κλίμακας μετανάστευση προς την Παλαιστίνη, αφού έχει προηγηθεί η απόφαση των Ηνωμένων Εθνών για τον διαμελισμό της (στις 29 Νοεμβρίου 1947). Οι Εβραίοι που δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να επαναπατριθούν αποτέλεσαν τον σκληρό πυρήνα των DP's και γρήγορα διεκδίκησαν και επέτυχαν (εκτός της σοβιετικής ζώνης) την εγκατάστασή τους σε ξεχωριστά και ομοιογενή στρατόπεδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι έως τον Σεπτέμβριο του 1945, οι Συμμαχικοί Στρατοί δεν απέδιδαν στους Εβραίους ειδικά δικαιώματα ή status ως θύματα, αλλά τους κατέτασσαν βάσει εθνικότητας. Μονάχα στο τέλος του καλοκαιριού έγινε σαφές ότι οι Εβραίοι αρνούσαν να στεγασθούν μαζί με άλλους Γερμανούς, Πολωνούς ή πολίτες από τα Βαλτικά κράτη, ομοεθνείς μεν, αλλά συχνά αντισημίτες, που είχαν διατελέσει διώκτες των Εβραίων. Οι στρατιωτικές αρχές σταδιακά αντιλήφθηκαν τα ιδιαίτερα προβλήματα των Εβραίων επιζώντων και οι Αμερικανοί εισήγαγαν ειδικό καθεστώς για τους Εβραίους και ξεχωριστά στρατόπεδα για αυτούς. Δεν συνέβη το ίδιο με τους Βρετανούς, οι οποίοι φο-

βούνταν ότι αυτόνομα εβραϊκά στρατόπεδα θα αποτελούσαν εστίες σιωνιστικής δράσης. Οι επιζώντες από τη μεριά τους δεν έπαυαν να υπενθυμίζουν στις αρχές ότι δεν βρέθηκαν μπροστά στα κρεματόρια ως Πολωνοί, Λιθουανοί ή Γερμανοί, αλλά ως Εβραίοι. Ο επιζών Samuel Gringauz, πρόεδρος στο εβραϊκό στρατόπεδο του Λάντσμπεργκ, διαπίστωνε ότι οι Ναζί είχαν παραγάγει ένα είδος οικουμενικότητας που δεν υπήρχε πριν από τον πόλεμο¹⁸³. Οι διασωθέντες Εβραίοι που αναμένουν τη μετανάστευση στην Αμερική ή την Παλαιστίνη αρκετά σύντομα διαπιστώνουν, συναντώντας και άλλους επιζώντες των στρατοπέδων, ότι το νέο καθεστώς διαβίωσης δεν έμελε να είναι και τόσο προσωρινό¹⁸⁴. Ο Samuel Gringauz έγραφε επίσης: «Η εβραϊκή Κοινότητα της Ευρώπης έπαψε να υπόσχεται μέλλον στην εβραϊκή κουλτούρα. Αυτή η τελευταία θα πρέπει στο εξής να στηρίζεται σε δύο κέντρα της εβραϊκής ζωής: την Παλαιστίνη και την Αμερική»¹⁸⁵.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, σε μια σημαντική στιγμή της πολιτικής ιστορίας και της ιστορίας των μεταναστευτικών κινήματων. Οι προτάσεις της JOINT στην Επιτροπή για τα Προβλήματα της Ειρήνης¹⁸⁶, τον Φεβρουάριο του 1946, προβλέπουν τον επαναπατρισμό, τη μετανάστευση και ειδικότερα τη μετανάστευση στην Παλαιστίνη. Τίθενται λοιπόν τα ερωτήματα: Από τι εξαρτάται ο τελικός προορισμός των DP's; Πώς εμπλέκονται ζητήματα συγκυρίας, απόκτησης βίζας, ανεύρεσης συγγενών κ.λπ.; Ο προβληματισμός μας συναντά, εδώ, την ιστορία της πολιτικής εξορίας, την ιστορία του προβλήματος της σχέσης της εξορίας με κάθε είδους «ανθρωπιστικούς θεσμούς», την ιστορία, επίσης, των λόγων για την ανθρωπιστική βοήθεια και για τα «ανθρώπινα δικαιώματα». Την ιστορία, τέλος, του σιωνιστικού κινήματος. Από μια διαφορετική σκοπιά, έχουμε να κάνουμε με τη «μεγά-

λη» και περίπλοκη διεθνή πολιτική ιστορία, τις πολλαπλές της όψεις στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου¹⁸⁷. Πιο συγκεκριμένα: Πρώτον, την ιστορία της βρετανικής πολιτικής, που ανακινεί ζητήματα σχετικά με το πετρέλαιο, τον δρόμο προς την Ινδία, την επιθυμία να υψωθεί ανάχωμα στη σοβιετική επέκταση και στην παρεπόμενη συνεργασία με τα αραβικά κράτη, ζητήματα που αφορούν επίσης στην Βρετανική Εντολή στην Παλαιστίνη και στα εμπόδια που αυτή θέτει στη μετανάστευση των Εβραίων εκεί. Δεύτερον, την ιστορία της αμερικανικής πολιτικής, που περιλαμβάνει τη διαχείριση της νίκης, την πολιτική στη Μέση Ανατολή, τη στάση στον Ψυχρό Πόλεμο, τους περιορισμούς στην εισερχόμενη μετανάστευση, αλλά και τον ρατσισμό και τον αντισημιτισμό που δεν απουσιάζουν εκείνα τα χρόνια στην Αμερική¹⁸⁸. Τέλος, την ιστορία κρατών, όπως η Γαλλία και η Ιταλία ή η Ελλάδα, που επιδεικνύουν ανοχή στην παράνομη μετακίνηση στα εδάφη τους Εβραίων που επιχειρούν την απαγορευμένη από τους Άγγλους μετανάστευση στην Παλαιστίνη, ή την ιστορία των χωρών που βρίσκονται υπό σοβιετική επιρροή και όπως και οι ίδιοι οι Σοβιετικοί διευκολύνουν τη μετανάστευση διότι, σύμφωνα τουλάχιστον με τον ισχυρισμό των Άγγλων, επιδιώκουν να υπονομεύσουν τα βρετανικά ερείσματα στη Μέση Ανατολή.

Πριν από τις μεταναστευτικές μεταρρυθμίσεις του 1948 και του 1950, λίγοι μονάχα Εβραίοι επιζώντες μεταναστεύουν στις ΗΠΑ. Η παράνομη μετανάστευση στην Παλαιστίνη αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο της εβραϊκής ιστορίας. Από το τέλος του πολέμου, περίπου 51.000 από τους 70.000 παράνομους μετανάστες συνελήφθησαν και μεταφέρθηκαν στα στρατόπεδα της Κύπρου ή στάλθηκαν πίσω στη Γερμανία, όπως συνέβη με το περίφημο πλοίο «Έξοδος».

Με δεδομένο ότι οι μετακινήσεις, ο επαναπατρισμός αλλά και η επιστροφή στα στρατόπεδα ήταν σταθερά χαρακτηριστικά του «κόσμου» των Εβραίων DP's, είναι δύσκολο να έχουμε ακριβή στατιστική εικόνα του πληθυσμού τους. Παρ' όλα αυτά, μια γενικά αποδεκτή εικόνα των αριθμών σε σχέση με τον μεταναστευτικό προορισμό έχει ως εξής: Έως το τέλος του 1948 έχουν μεταναστεύσει 12.349 Εβραίοι στις ΗΠΑ και 36.664 στην Παλαιστίνη, ενώ στο διάστημα από την 1η Ιουλίου 1947 έως την 30ή Ιουνίου 1949, μεταναστεύουν στο Ισραήλ 200.000 Εβραίοι¹⁸⁹. Μεταξύ 1946 και 1954, οι ΗΠΑ δέχθηκαν 140.000 Εβραίους DP's¹⁹⁰. Συμπερασματικά, λοιπόν, περίπου 400.000 Εβραίοι μετανάστευσαν από τη Γερμανία πριν από το 1948. Η ροή της μετανάστευσης άλλαξε μετά την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ και την εφαρμογή των νέων μεταναστευτικών νόμων στις ΗΠΑ. Τα 2/3 των μεταναστών είχαν προορισμό το Ισραήλ. Ο αριθμός των DP's στη Γερμανία μειώνεται σε 55.000 στις αρχές του 1949 και στο τέλος του ίδιου χρόνου έχει απομείνει μονάχα ένας «σκληρός πυρήνας» από 27.000 Εβραίους¹⁹¹.

Στην εβραϊκή ιστοριογραφία το *She'erit hapletah* («επιζών υπόλοιπο» ή σύμφωνα με μια διαφορετική απόδοση το «υπόλοιπο που σώζει») αποτελεί μέρος της διαφιλονικούμενης ιστορίας του σιωνισμού και του ρόλου των επιζώντων του Ολοκαυτώματος στην ίδρυση του κράτους¹⁹². Η πρώτη αναφορά στον βιβλικής προέλευσης όρο βρίσκεται σε ένα φυλλάδιο το οποίο κυκλοφόρησε τον χειμώνα του 1944 σε ένα υπο-στρατόπεδο του Νταχάου, από τους επικεφαλής του γκέτο του Κόβνο. Αργότερα, στη Γερμανία, οι Εβραίοι DP's αναφέρονταν στον εαυτό τους με τον όρο αυτό, εκφράζοντας έτσι την ξεχωριστή τους ταυτότητα αλλά και την αίσθησή τους ότι αντιπροσώπευαν το δυναμικό κομμάτι της εβραϊκής ζωής στην Ευρώπη¹⁹³. Για το σιωνιστικό κίνημα, οι

Εβραίοι DP's αποτέλεσαν, μεταξύ άλλων, πολιτικό εργαλείο στον αγώνα για την ανεξαρτησία ενώ η δημοσιοποίηση του θέματος είχε για αυτούς μεγάλη σημασία για να κινητοποιήσουν ευνοϊκά την κοινή γνώμη. Σε ένα συγκλονιστικό φιλμ, το *These are the People*¹⁹⁴, γυρισμένο το 1946, με σκοπό να κάνει γνωστή στον κόσμο την υπόθεση των εκτοπισμένων και να συγκεντρωθούν χρήματα, βλέπουμε τους Εβραίους DP's να πηγαиноέρχονται ασταμάτητα στους δρόμους του στρατοπέδου, να κουβεντιάζουν, να διαβάζουν εφημερίδα, να συνδιαλέγονται, να τσουλάνε καροτσάκια με μωρά, «να περιμένουν, να περιμένουν, να περιμένουν» (όπως επαναλαμβάνει η φωνή του αφηγητή) έως ότου ο κόσμος τους δώσει προσοχή... Ωστόσο, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε τους DP's παθητικά υποκείμενα. Η αντίληψη αυτή υποβάλλεται συχνά, αφενός, από την κατάσταση της εξαθλίωσης στην οποία είχαν περιέλθει και από την οποία έπρεπε να ανακάμψουν με αμέτρητους κόπους και, αφετέρου, από τη θέση τους ως αποδεκτών της ανθρωπιστικής βοήθειας που ήταν αναγκαία για να παραμείνουν στη ζωή. Παρά ταύτα, οι άνθρωποι αυτοί πήραν τις ζωές τους στα χέρια τους, αναζήτησαν λύσεις στα επείγοντα προβλήματα της οικονομικής επιβίωσης, αναμετρήθηκαν με το βαρύ παρελθόν και το αβέβαιο μέλλον τους και πολύ συχνά επέλεξαν λύσεις που περνούσαν από τις ατραπούς της συντροφικότητας, της εκπαίδευσης, της δημιουργίας οικογένειας κ.λπ.¹⁹⁵ Με άλλα λόγια, η ιδεολογία, το αίσθημα του ανήκειν σε μια κοινότητα, η συμμετοχή στην αυτοδιοίκηση και η δύναμη να κρατηθεί ζωντανή η ελπίδα, αποτελούν στοιχεία που οπωσδήποτε αντιφάσκουν με την εικόνα ενός «επιζώντος υπολείμματος», το οποίο, κάθε φορά που οι απόπειρες μετανάστευσης αποτύγχαναν, εξωθειότο στην απουσία από την ιστορία¹⁹⁶.

Πέρα από την πολιτική ιστορία υπάρχει όμως και η εξαιρετι-

κά ενδιαφέρουσα κοινωνική και πολιτισμική ιστορία ενός πληθυσμού σε μεταβατική κατάσταση, σε αναμονή, υπό μετακίνηση, χωρίς κράτος, χωρίς κεντρική αρχή, μία ιστορία την οποία τις δύο τελευταίες δεκαετίες αρχίσαμε να γνωρίζουμε καλύτερα¹⁹⁷. Στην καθημερινή τους ζωή, οι άνθρωποι αυτοί περνούσαν ατελείωτες ώρες σε σειρές αναμονής, σε κέντρα εκπαίδευσης, σε γραφεία διοίκησης, στο ταχυδρομείο, μπροστά σε πίνακες ανακοινώσεων, ελπίζοντας να αναγνωρίσουν στα ονόματα των επιζώντων έναν αγαπημένο. Οι άνθρωποι αυτοί περίμεναν αλλά επίσης ερωτεύονταν, φορούσαν ξανά σιδερωμένα ρούχα, γεννούσαν παιδιά, θύμωναν, έκλαιγαν, έλπιζαν, χόρταιναν την πείνα τους, αγόραζαν και πουλούσαν...

Εντέλει, οι Εβραίοι DP's ήταν μονάχα 250-300.000 και, τελικά, μετανάστευσαν σε κάποια γη Επαγγελίας. Το τελευταίο στρατόπεδο για DP's, στην περιοχή του Μονάχου, το Φόρενβαλντ (Fohrenwald) έκλεισε το 1956. Με νόμο του 1951 για τους «Ξένους χωρίς Πατρίδα» (Heimatlose Ausländer), η ευθύνη για τους DP's μεταβιβάστηκε επίσημα στο νέο κράτος της Δυτικής Γερμανίας. Η ιστορία των DP's όπως και η ιστορία αυτού του «σκληρού πυρήνα» των Εβραίων από την Ελλάδα που βρίσκονταν ανάμεσά τους κλονίζουν την αντίληψή μας ότι ο κανόνας είναι το «ρίζωμα» και η «σταθερότητα» σε έναν τόπο. Πόσοι και ποιοι ήταν και τι ήθελαν; Πώς οργάνωσαν τη ζωή τους στη Γερμανία και πώς στήριξαν την απόφασή τους να μην επιστρέψουν στην Ελλάδα; Τι ιστορίες αφηγούνταν για τον πόλεμο ή για το παρελθόν τους; Πώς οραματίστηκαν το μέλλον τους; Πώς οι βίαιους τους μπλέχτηκαν στα νήματα της «μεγάλης ιστορίας»;

Όπως τονίσαμε παραπάνω, ο πληθυσμός των εκτοπισμένων είναι μετακινούμενος και για πολλούς λόγους οι στατιστικές είναι αβέβαιες: Ένα έγγραφο του Παγκόσμιου Εβραϊκού Συνεδρι-

ου κάνει λόγο για 300 Έλληνες στο Φέλνταφιγκ την 1η Αυγούστου του 1945¹⁹⁸. Ένα «εμπιστευτικό» έγγραφο με ημερομηνία 9 Ιανουαρίου 1945, κάνει λόγο για 25 Έλληνες στο Φέλνταφιγκ σε ένα σύνολο 3.596 εκτοπισμένων¹⁹⁹. Μια αναφορά της JOINT, για το στρατόπεδο του Λάντσμπεργκ, την 1η Οκτωβρίου του 1945, κάνει λόγο για 71 άτομα που ζούσαν στην Ελλάδα πριν από τον πόλεμο (από τους οποίους 58 γεννημένοι στην Ελλάδα) σε ένα σύνολο 4.976 Εβραίων DP's²⁰⁰. Η επιστολή του Ελί Κοέν, που είδαμε παραπάνω, από το Λάντσμπεργκ προς την Κοινότητα της Θεσσαλονίκης, τον Μάιο του 1946, μιλά για 37 Έλληνες Εβραίους²⁰¹, ενώ η λίστα που παραλαμβάνει η Κοινότητα από τον Μωύς Σαμουήλ, τον Αύγουστο του 1947, περιλαμβάνει 73 ονόματα κατοίκων του Φέλνταφιγκ ή της περιοχής έξω από αυτό²⁰². Η επιστολή του ίδιου, στις 8 Ιουνίου 1948, αναφέρει 60 Σεφαραδίτες από την Ελλάδα στο Φέλνταφιγκ και 200 στην αμερικανική ζώνη²⁰³. Μία άλλη επιστολή, τον Σεπτέμβριο του 1948, ανακοινώνει ότι έχουν ήδη αναχωρήσει είκοσι από αυτούς²⁰⁴.

4. Στα ίχνη των Ελλήνων της λίστας από το Φέλνταφιγκ: άνοιξη 1943-Πρωτομαγιά 1945

Αποφάσισα να ακολουθήσω τα χνάρια των 73 ονομάτων της λίστας με τους Έλληνες Εβραίους που το φθινόπωρο του 1946 παρέμεναν ακόμη στη Βαυαρία. Μπόρεσα καταρχάς να εντοπίσω τις κατοπινές μαρτυρίες πολλών από αυτούς, κατατεθειμένες οι περισσότερες στη δεκαετία του 1990²⁰⁵. Αναζητούσα τις δικές τους αναμνήσεις από τα χρόνια εκείνα ή έστω τη δική τους ματιά στην εποχή. Βρέθηκα, έτσι, μπροστά σε μία ανακάλυψη: Όλοι τους, αλλά και αρκετοί άλλοι που εντόπισα αργότερα –και δεν

αναγράφονταν στη λίστα αλλά είχαν περάσει ένα μικρό χρονικό διάστημα στο Φέλνταφιγκ-, μετά την εκτόπισή τους από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτς-Μπίρκενάου, μοιράστηκαν μία ιδιαίτερη, κοινή ιστορία. Μία ιστορία που, όπως συμβαίνει με τις ιστορίες που αφορούν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως και στις πορείες θανάτου, μπορούμε να την κατανοήσουμε καλύτερα μονάχα μέσα από τις μαρτυρίες των επιζώντων. Ακούγοντας, λοιπόν, τις αφηγήσεις τους διαπίστωσα ότι η περιπετειώδης διαδρομή τους περνά από συγκεκριμένους σταθμούς:

1. Εκτόπιση από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτς (άνοιξη-καλοκαίρι 1943)
2. Μεταφορά στη Βαρσοβία και καταναγκαστική εργασία στα ερείπια του γκέτο (Αύγουστος-Νοέμβριος 1943)
3. Εκκένωση από τη Βαρσοβία και πορεία θανάτου προς το Νταχάου (Ιούλιος 1944)
4. Καταναγκαστική εργασία στο Μύλντορφ, υποστράτοπεδο του Νταχάου
5. Εκκένωση του στρατοπέδου με τρένο που κατευθύνεται στις Άλπεις
6. Απελευθέρωση από τους Αμερικανούς (30 Απριλίου 1945)
7. Στρατόπεδο DP: Φέλνταφιγκ (Πρωτομαγιά 1945)
8. Μετανάστευση

Τα πρόσωπα αυτής της ιστορίας είναι άνδρες που κατάγονται από τη Θεσσαλονίκη. Περισσότεροι από τα 2/3 του αριθμού των μαρτύρων είναι μεταξύ 18 και 30 ετών το 1946, δηλαδή όταν εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς ήταν 15-27 ετών, κάτι που συνάδει με τα δεδομένα που έχουμε για το δημογραφικό προφίλ του πληθυσμού των DP's²⁰⁶. Η κοινωνικο-οικονομική τους θέση φαίνεται να αντικατοπτρίζει τη δομή του εβραϊκού πληθυσμού της

Θεσσαλονίκης προπολεμικά: Βρίσκουμε γόνους ευκατάστατων οικογενειών (ένας είχε πατέρα διευθυντή καπνεργοστασίου, ο πατέρας ενός άλλου ήταν ιδιοκτήτης εργοστασίου με χαρτοσακούλες), μεσαίων οικογενειών (ευκατάστατους εμπόρους, έναν με πατέρα φαρμακοποιό και έναν άλλο που ασχολείται με εισαγωγές-εξαγωγές μαλλιού), αλλά και πολλούς που ζουν στις φτωχικές συνοικίες της πόλης και προέρχονται από εργατικές οικογένειες ή είναι μικροτεχνίτες.

Μαζί με περισσότερους από 40.000 Εβραίους της Θεσσαλονίκης²⁰⁷, οι άνθρωποι αυτοί εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς Ι και Άουσβιτς ΙΙ-Μπίρκενάου, μεταξύ Μαρτίου και Αυγούστου 1943. Αντιπροσωπεύουν τους λίγους εκείνους που δεν οδηγήθηκαν κατευθείαν στους θαλάμους αερίων. Οι Έλληνες αυτοί, μαζί με άλλους, περίπου 3.680 Εβραίους του Άουσβιτς (Βέλγους, Γάλλους και Ολλανδούς), μεταφέρθηκαν στη Βαρσοβία σε τέσσερις αποστολές ανάμεσα στον Αύγουστο και τα τέλη Νοεμβρίου του 1943, για να καθαρίσουν τα ερείπια του γκέτο μετά την καταστολή της εξέγερσης, τον Απρίλιο του 1943²⁰⁸. Είχε προηγηθεί μια πρώτη αποστολή στη Βαρσοβία, από το Μπούχενβαλντ, τον Ιούλιο του 1943. Αυτή περιλάμβανε 300 μη Εβραίους, πολιτικούς κρατούμενους, από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν κομμουνιστές, και λίγους ομοφυλόφιλους. Αυτοί έκτισαν το στρατόπεδο στο οποίο επρόκειτο να εγκατασταθούν όσοι έφθασαν στη Βαρσοβία με τις επόμενες αποστολές από το Άουσβιτς. Η πρώτη αποστολή αναχώρησε από το Άουσβιτς στις 31 Αυγούστου 1943 με 503 Εβραίους από τους οποίους 500 Έλληνες και 3 Πολωνοί. Ακολούθησαν τρεις αποστολές στις 7 και 8 Οκτωβρίου (με 1.151 και 1.032 κρατούμενους αντίστοιχα) και στις 27 Νοεμβρίου (που περιλάμβανε 1.000 επιπλέον κρατούμενους)²⁰⁹.

Το ταξίδι, μέσα σε βαγόνια για ζώα, πρέπει να διαρκούσε δύο

μέρες. Όπως ίσως είναι αναμενόμενο, η ακριβής ημερομηνία ή ο ακριβής αριθμός των συντρόφων συχνά διαφεύγουν από τη μνήμη των μαρτύρων. Ο Σαλβατώρ Σαπόρτα θυμάται να μεταφέρεται στη Βαρσοβία μαζί με άλλους 300 Έλληνες, ο Ίρβιγκ Σενόρ με άλλους 350 και ο Νισίμ Αλμαλέχ θυμάται ότι η αποστολή έγινε Αύγουστο ή Σεπτέμβριο και ότι στο τρένο επέβαιναν περίπου 500 Εβραίοι από την Ελλάδα. Πάντως, ο Ντάριο Άντζελ θυμάται ότι ο ίδιος, όπως και άλλοι, δεν άγγιξε το κομμάτι ψωμί που τους είχαν δώσει για το ταξίδι για να τηρήσει τη νηστεία του Γιομ Κιπούρ. Οι περισσότεροι πιστεύουν ότι οι Έλληνες επιλέχθηκαν για τη Βαρσοβία επειδή, μη γνωρίζοντας πολωνικά, δεν υπήρχε κίνδυνος να αποδράσουν. Πάντως, όπως συχνά συνέβαινε στις συνθήκες του στρατοπεδικού εγκλεισμού, ο ένας ή ο άλλος δρόμος ήταν και ζήτημα συμπτώσεων.

Ο Ντανιέλ Γιεχιέλ ήταν 19 χρόνων το 1943 και ζούσε με την οικογένειά του στον φτωχικό συνοικισμό του Βαρόνου Χιρς που μετατράπηκε σε γκέτο από τους Γερμανούς και σε διαμετακομιστικό κέντρο για όλες τις αποστολές προς τα στρατόπεδα. Ο Ντανιέλ, λοιπόν, εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς με την πρώτη αποστολή που έφυγε από τη Θεσσαλονίκη στις 15 Μαρτίου 1943. Δούλευε μαζί με άλλους στο Κομάντο «Κάναντα» του Μπίρκενάου, ξεχωρίζοντας τα υπάρχοντα των κρατουμένων, ρούχα και αντικείμενα, μόλις έφθασαν στο στρατόπεδο. Αφηγείται ότι γνωρίζοντας τον κίνδυνο της «επιλογής», που απειλούσε με εξόντωση στους θαλάμους αερίων όλους τους έγκλειστους, παρυσιάστηκε εθελοντής για τη Βαρσοβία. Ο Ιακώβ Σίντες ήθελε να φύγει από τη δουλειά στο κρεματόριο του Μπίρκενάου. Μια μέρα, τους είπαν ότι παίρνουν 500 Έλληνες στη Βαρσοβία. Δεν ήξεραν για ποια δουλειά, αλλά διάλεξαν και αυτόν. Με την άφιξή του στο στρατόπεδο, ο δεκαπεντάχρονος Ελί Μπενγιακάρ χω-

ρίζει από τον αδελφό του που τον πήραν στη Μπούνα (Άουσιβιτς III, Μόνοβιτς). Μένει λοιπόν μοναχός στο Μπίρκενάου, αλλά ο Blockaelteste, ο επικεφαλής του μπλοκ, ο «θαλαμάρχης», τον προστατεύει από την «σελεξιόν» του Αυγούστου, σώζοντάς του έτσι τη ζωή: «Φύγε, θα πας στη Βαρσοβία, εκεί δεν έχει θαλάμους αερίων», του λέει. Από το Μπίρκενάου τους μετέφεραν στο Άουσιβιτς σε 48 ώρες και εκεί τους μοίρασαν πολιτικά ρούχα με μια κόκκινη ρίγα και ξυλοπάπουτσα που αποθάρρυναν κάθε σκέψη για απόδραση, ακόμα και αν στη Βαρσοβία το στρατόπεδο δεν περιβαλλόταν από ηλεκτροφόρο σύρμα. Η 19η αποστολή από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσιβιτς, στις 10 Αυγούστου, περιλάμβανε 1.800 Εβραίους που είχαν σταλεί σε καταναγκαστικά έργα στα τέλη Μαρτίου. Όσοι από αυτούς δεν στάλθηκαν κατευθείαν στους θαλάμους αερίων μεταφέρθηκαν στη Βαρσοβία²¹⁰. Συνολικά, περίπου 1.000 Έλληνες Εβραίοι μεταφέρθηκαν στη Βαρσοβία.

Στη Βαρσοβία, πριν από τον πόλεμο υπήρχε μια φυλακή του πολωνικού στρατού στην οδό Γκέσια (Cesja) αριθμός 24. Με τη γερμανική Κατοχή, το 1939, η φυλακή διαμορφώθηκε σε στρατόπεδο εργασίας της γερμανικής Αστυνομίας Ασφαλείας (Arbeitserziehungslager der Sicherheitspolizei Warschau) και το 1943 μετατράπηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης για κρατούμενους που έρχονταν από αλλού. Μόνον ερείπια διασώζονται, αλλά το στρατόπεδο ήταν εξοπλισμένο με κρεματόριο, μολονότι δεν πρόλαβαν να το θέσουν σε λειτουργία. Στη Βαρσοβία, ο Άλφρεντ Νάαρ αντικρίζει ένα βομβαρδισμένο τοπίο και περιγράφει τον περιτειχισμένο χώρο στην οδό Γκέζα που φρουρείται. Στο εσωτερικό του δυο-τρία κτίρια και πιο μέσα πέντε μεγάλες παράγκες στις οποίες τα κρεβάτια διατάσσονταν σε τρία επίπεδα.

Στη Βαρσοβία, οι κρατούμενοι αποκτούν νέο αριθμό, διαφο-

ρετικό από εκείνον που έφεραν στο Άουσιβιτς. Ο Ααρών Ντάσα παίρνει τον αριθμό 1.770. Οι Έλληνες στη Βαρσοβία δουλεύουν αρχικά για την κατασκευή του στρατοπέδου, δίπλα στο νεκροταφείο, κοντά στη φυλακή Πάβιακ (Pawiak). Οι πρώτοι από αυτούς, ανάμεσά τους ο Ελί Μπενγιακάρ και ο Ιακώβ Λεβή, κοιμούνται έξω έως ότου να κτίσουν τις παράγκες που θα τους στεγάσουν. Οι Έλληνες εγκαθίστανται στα μπλοκ 2 και 3²¹¹. Αντικρίζουν τα κατεστραμμένα κτίρια αλλά δεν γνωρίζουν τι έχει συμβεί και μόνον αργότερα μαθαίνουν για την εξέγερση των Εβραίων του γκέτο, θυμάται ο Ιακώβ Λεβή. Ο ίδιος, μάλιστα, το πληροφορήθηκε όταν έφθασαν Εβραίοι από τη Γαλλία που ήταν πολωνικής καταγωγής και έμαθαν τι είχε συμβεί μιλώντας με τους Πολωνούς. Οι Γερμανοί συνέχιζαν να ψάχνουν Εβραίους στους υπόγειους αγωγούς και να τους σκοτώνουν, λέει ο Ιακώβ Σίντες. Μια μέρα, ο Άλφρεντ Νάαρ βρήκε να κρύβονται κάτω από τη γη, ένα αγόρι και ένα άρρωστο κορίτσι. Όταν επέστρεψε την επόμενη μέρα φέρνοντάς τους λίγο φαγητό, το αγόρι είχε φύγει και το κορίτσι είχε πεθάνει.

Η δουλειά στη Βαρσοβία συνίσταται στη συγκέντρωση όλων των αντικειμένων που μπορούν να βρεθούν στα πτώματα ή στα ερείπια, στον καθαρισμό του γκέτο και στη συγκέντρωση οικονομικού υλικού, από μέταλλα, ξύλο ή τούβλα που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν στους Γερμανούς. Οι Πολωνοί μεταφέρουν το υλικό σε καρτσάκια. Οι συνθήκες εργασίας είναι δυσβάσταχτες. Μία από τις πρώτες συγκλονιστικές μαρτυρίες για την καταναγκαστική εργασία στη Βαρσοβία προέρχεται από τον Νταβίντ Λέα, από τον οποίο παίρνει συνέντευξη ο David Boder λίγους μήνες μετά την Απελευθέρωση, τον Αύγουστο του 1946, στα γραφεία της AJJDC στο Παρίσι²¹². Σε σπασμένα γερμανικά στην αρχή και έπειτα σε ρέοντα ισπανο-εβραϊκά, ο Λέα, που έχει

απομείνει μόνος, έχοντας χάσει 37 μέλη της οικογένειάς του στα κρεματόρια, διηγείται πως μεταφέρθηκε στη Βαρσοβία το Γιομ Κιπούρ του 1943 και πως ως «νέος και υγιής» δούλεψε στα ερείπια της πόλης «με αξίνα και φτυάρι [...] χωρίς φαγητό, μόνο 150 γρ. ψωμί τη μέρα, το μεσημέρι 1 λίτρο νερό [...] 40 ώρες δουλειά». Οι συνθήκες εργασίας ήταν αφόρητες και το φαγητό ποτέ δεν αρκούσε για να χορτάσει την πείνα των κρατουμένων. Ο Ελί Μπενγιακάρ θεωρεί τον εαυτό του τυχερό διότι είπε ότι ήταν φούρναρης και έτσι δεν δούλευε στο κρύο, αλλά καθάριζε πατάτες στην κουζίνα. Το ίδιο και ο Πέπο Σαλέμ και ο Ααρών Ντάσα. Ο Ισάκ Τιάνο ζύγιζε 29 κιλά όταν έφθασε στη Βαρσοβία. «Όλοι ήταν μουζελμάν²¹³», λέει. Ο Νισίμ Αλμαλέχ πιστεύει ότι κατάφερε να επιζήσει επειδή έκλεβε από την κουζίνα: «Οι λεπτεπίλεπτοι δεν επέζησαν. Οι πλούσιοι από την Ελλάδα δεν επέζησαν». Ο Ντανιέλ Γιεχιέλ προμηθεύεται λίγες πατάτες από την κουζίνα, αλλά τον πιάνουν και σώζεται μονάχα χάρη στη φροντίδα των συντρόφων του. «Ήμασταν μια ομάδα Ελλήνων, κλειστή, και φροντίζαμε ο ένας τον άλλο». Τις Κυριακές, τα απογεύματα τραγουδούσαν για τους Γερμανούς και εξασφάλιζαν μια επιπλέον μερίδα ψωμί. Ελληνικά τραγούδια ή μελωδίες που γνώριζαν οι Γερμανοί: «*Mama so tanto felice...*» Αλλά το πιο βέβαιο μέσο για να εξασφαλίσουν λίγη τροφή ήταν να ανταλλάξουν κάποια κέρματα ή κάποιο αντικείμενο που βρέθηκε στα χαλάσματα, στη μαύρη αγορά, με τους Πολωνούς. Ο Μωσέ Πέσαχ αφού εξηγεί πως έδιναν στους Πολωνούς ό,τι έβρισκαν στα ερείπια, ένα ξύλο, ένα χρυσό δόντι, με αντάλλαγμα λίγη τροφή, λίγο ψωμί, συμπληρώνει ότι στάθηκε τυχερός αφού βρήκε κουτιά με μαρμελάδα: «Κάναμε σαν αγορά εκεί» και καταλήγει, «ο άνθρωπος συνηθίζει, τα μάτια συνηθίζουν [...] ο άνθρωπος είναι σκουπίδι». Θυμάται επίσης πώς ζεστάθηκε από το κρύο όταν τυ-

λίχτηκε με το Σέφερ Τορά [το ύφασμα των κυλίνδρων της Πεντατεύχου] που βρήκε στα χαλάσματα. Και ο Άλφρεντ Νάαρ στάθηκε τυχερός: Βρήκε στα χαλάσματα ένα κουτί με κοσμήματα που μπόρεσε να τα ανταλλάξει με ζλότου και αυτά με ψωμί, βότκα και σαλάμι· χάρισε τη μερίδα του σε κάποιον άλλο, υπακούοντας έτσι στο όνειρο της προηγούμενης βραδιάς στο οποίο είδε τον πατέρα του να του λέει: «Σου έφερα ψωμί, να δώσεις και στον αδελφό σου». Ο Ντανιέλ Γιεχιέλ θυμάται την άφιξη των Εβραίων από την Ουγγαρία, ήταν πιο αδύναμοι, λέει²¹⁴.

Ακόμη και όταν έφθασε η είδηση ότι πλησιάζουν οι Ρώσοι και οι κρατούμενοι είχαν την ευκαιρία να το σκάσουν, ήξεραν πως δεν θα μπορούσαν να πάνε μακριά χωρίς να γνωρίζουν τη γλώσσα, θυμάται ο Ιακώβ Σίντες. Ωστόσο, υπήρξαν απόπειρες απόδρασης και επαφές με τους αντάρτες. Ένα όμορφο αγόρι, ο Σαούλ, ο αδελφός του Ίρβιγκ Σενόρ, πήγαινε μαζί με τους Γερμανούς να δώσουν τα ρούχα για πλύσιμο. Μια Πολωνέζα τον ερωτεύτηκε και οι αντάρτες θέλησαν να τον βοηθήσουν να αποδράσει. Ένας στρατιώτης, όμως, τον πυροβόλησε και τον συνέλαβε. Μόλις ο νεαρός ανάρρωσε από τα τραύματά του τον κρέμασαν για παραδειγματισμό. Ο Άλφρεντ Νάαρ τράβηξε παράμερα τον αδελφό του (τον Ισαάκ ή Ίρβιγκ) που ήταν έτοιμος να λιποθυμήσει μπροστά στο θέαμα και του έριξε λίγο νερό στο πρόσωπο. Δύο άλλοι Έλληνες Εβραίοι στάθηκαν πιο τυχεροί²¹⁵: Την άνοιξη του 1944, ο Γκάμπι Μπενοζίλιο δραπέτευσε μαζί με έναν Γάλλο ονόματι Weinstein και έναν Σαλονικιό που λεγόταν Ματαλών. Περιπλανήθηκε για εβδομάδες στην Πολωνία, κρύφτηκε σε μια πολωνική οικογένεια, αλλά τον πρόδωσαν και τον οδήγησαν πίσω στο Άουσβιτς. Εκεί, η τύχη του χαμογέλασε ξανά, αφού ενώ περίμενε τη δίκη και τη βέβαια εκτέλεσή του, κατάφερε να βρει ρούχα πολιτικού κρατούμενου και να περάσει για πολιτικός... Ο

εξάδελφός του, ο Μωσσή Μπενοζίλιο, μαζί με τον Μπαρούχ Αλμαλίαχ, δραπέτευσαν από τους υπονόμους και αντάμωσαν με τους Πολωνούς παρτιζάνους.

Μολονότι στη Βαρσοβία δεν υπάρχει «σελεξιόν», δηλαδή επιλογή των πιο αδύναμων για να οδηγηθούν κατευθείαν στους θαλάμους αερίων, οι κρατούμενοι πέθαιναν κατά εκατοντάδες, χτυπημένοι από τον τύφο. Σύμφωνα με τον Ερρίκο (Χένρυ) Λεβή, 450 Έλληνες αρρώστησαν από τύφο²¹⁶. Συνολικά, 1.000-1.300 κρατούμενοι πέθαναν από την επιδημία του τυφοειδούς πυρετού και της δυσεντερίας που ενέσκηψε στη Βαρσοβία και κράτησε τρεις μήνες. Πολλοί προσπαθούσαν να κρύψουν την αρρώστια και να καταφέρουν να παραμείνουν εκτός νοσοκομείου, διότι γνώριζαν ότι οι Γερμανοί δεν λυπόταν όσους δεν ήταν ικανοί να προσφέρουν εργασία και τους εκτελούσαν. Ο Ιακώβ Λεβή πρόλαβε να βγει από το νοσοκομείο. Δύο εβδομάδες αργότερα και ενώ οι Ρώσοι απείχαν μονάχα 40 χιλιόμετρα, οι Γερμανοί εκτέλεσαν περίπου 300 άρρωστους κρατούμενους και άρχισαν τις προετοιμασίες για την εκκένωση του στρατοπέδου της Βαρσοβίας.

Στις 27 Ιουλίου, οι Γερμανοί συγκεντρώνουν τους κρατούμενους στην πλατεία. «Όποιος δεν μπορεί να περπατήσει, να βγει από τη σειρά», διατάσσουν οι Γερμανοί. Κανείς δεν βγήκε, «ήξεραν το κόλπο», θυμάται ο Ιακώβ Σίντες. Λίγο διαφορετικά αφηγείται το επεισόδιο ο Μωρίς Μωσέ στον αφιερωματικό τόμο για τη Θεσσαλονίκη που εκδόθηκε στο Τελ Αβίβ δύο δεκαετίες αργότερα, κάνοντας λόγο για έναν «διερμηνέα σωτήρα»²¹⁷. Στη Βαρσοβία υπήρχαν, γράφει, κρυμμένοι παρτιζάνοι. Ήρθαν σε επαφή μαζί τους και έμαθαν ότι σύντομα οι Ρώσοι θα τους απελευθερώσουν. Το έμαθαν όμως και οι Γερμανοί και αποφάσισαν να τους στείλουν πίσω στη Γερμανία. Τους μάζεψαν λοιπόν στην

πλατεία και τους διέταξαν σε περίπτωση που θα εμφανίζονταν οι παρτιζάνοι να πέσουν καταγής. Ανακοίνωσαν επίσης ότι θα ξεκινούσαν μια πορεία: Την ημέρα θα περπατούσαν και το βράδυ θα αναπαύονταν. Όποιος ένιωθε αδύναμος, ας έκανε ένα βήμα μπροστά και θα τον μετέφεραν με αυτοκίνητα. Ο «διερμηνέας», ένας συγκρατούμενος ονόματι Ραούλ Λεών ήταν «θρήσκος, μορφωμένος, έξυπνος και διπλωμάτης». Διερμήνευσε λοιπόν τις γερμανικές διαταγές όχι κατά γράμμα, αλλά κατά την κρίση του: «Ερμάνος [αδέλφια στα ισπανικά], μόκο [σιωπή, κίνδυνος στην ελληνική αργκό], κανείς να μη βγει μπροστά». Ο Γερμανός αξιωματικός περίμενε δυο λεπτά και όταν είδε ότι κανείς δεν βγήκε μπροστά, αναφώνησε: «Μπράβο! Είστε όλοι υγιείς». Όλοι απάντησαν «Γιαβόλ!» Στη συνέχεια, ένας Εβραίος Ούγγρος γιατρός μετέφρασε τις διαταγές λέξη προς λέξη. «Ίσως φοβήθηκε, ίσως δεν κατάλαβε... Ποιος ξέρει...» Μόλις τελείωσε να μιλά, μια ομάδα από Ούγγρους βγήκαν μπροστά και τότε οι Γερμανοί τους έβαλαν στη γραμμή και τους εκτέλεσαν. Εκατόν ογδόντα κρατούμενοι εκτελέστηκαν με αυτό τον τρόπο εκείνη την ημέρα.

Οι Γερμανοί εκκενώνουν τους Εβραίους από το στρατόπεδο της Βαρσοβίας. Πίσω μένουν περίπου 300 κρατούμενοι για να καθαρίσουν το στρατόπεδο και τις παράγκες, για να μαζέψουν τα πτώματα. Την 1η Αυγούστου ξέσπασε η εξέγερση των Πολωνών παρτιζάνων. Την πέμπτη ημέρα της εξέγερσης ελευθερώνονται οι κρατούμενοι της οδού Γκένσια και ανάμεσά τους 348 Εβραίοι, Πολωνοί, Έλληνες, Ούγγροι, Ρουμάνοι και άλλοι. Όλοι, παρά την εξάντλησή τους, ενώθηκαν με τους παρτιζάνους²¹⁸. Ανάμεσά τους και 17 Έλληνες, όπως τα αδέλφια Αλμπέρτο και Ντάριο Λεβή²¹⁹. Το 1959, ένας ακόμη Θεσσαλονικιός Εβραίος, ο Ισάκ Αρούχ, που είχε παραμείνει στη Βαρσοβία θυμάται την εξέγερση: «Τον Αύγουστο του 1944, ξέσπασε

πραγματική εξέγερση στο στρατόπεδό μας. Πολεμήσαμε στη Σταρούφκα (Starovka) –την παλιά πόλη– και στους δρόμους. [...] Δυστυχώς, τα όπλα δεν ήταν αρκετά. Μας έστειλαν σε πολύ επικίνδυνα σημεία. Η πλειονότητα σκοτώθηκε στον άνισο αγώνα. Μετά την ήττα, οι δύο μου φίλοι, ο Νταβίντ Κοέν, ο Ισάκ Μωσέ κι εγώ, μαζί με μερικούς ακόμα αγωνιστές Εβραίους και Πολωνούς, φτιάξαμε ένα μπουνκερ όπου μείναμε μέχρι την Απελευθέρωση»²²⁰. Ο Ιακώβ Σαρφατή συνάντησε τους αντάρτες το καλοκαίρι του 1944, έμεινε μαζί τους για ένα διάστημα και έπειτα έφτασε σε ένα χωριό, όπου παρίστανε τον βουβό, αφού δεν ήξερε πολωνικά, μέχρις ότου απελευθερωθεί από τους Σοβιετικούς. Έξι ακόμα Έλληνες (Μπαρούχ, Σάμη και Ιακώβ Αρδίτη, Ζωζέφ Ναχμίας και Ιακώβ Μαλλάχ) αφήνουν τη Βαρσοβία, διαφεύγοντας τους ελέγχους που διενεργούν οι Γερμανοί και καταφεύγουν στα δάση²²¹, ενώ τον Σεπτέμβρη του 1944, ο Αβραάμ Γκιλαντί δραπετεύει από την πόλη μέσα από τους υπονόμους, κολυμπά στον παγωμένο Βιστούλα και κατορθώνει να φθάσει τις γραμμές των Ρώσων²²².

Στα τέλη λοιπόν του Ιουλίου 1944, καθώς ο σοβιετικός στρατός προελαύνει, οι κρατούμενοι στη Βαρσοβία οδηγούνται σε μία εξαντλητική πορεία με κατεύθυνση τα γερμανικά σύνορα. Η πορεία κράτησε τρεις ημέρες. Περισσότερο από όλα, στη μνήμη των επιζώντων χαραχτηκε η φοβερή δίψα. Έσκαβαν για μια κουταλιά νερό. Αλλά ζωντανή παραμένει και η ανάμνηση Πολωνών που τους φτύνουν ή τους λιθοβολούν, όπως μαρτυρεί ο Ερρίκος Λεβή, και των Γερμανών στρατιωτών που πυροβολούν όλους όσοι καταρρέουν από την εξάντληση και δεν μπορούν να σύρουν τα πόδια τους. Ένα αγόρι από την Ελλάδα, Αμποάβ λεγόταν, θυμάται ο Ααρών Ντάσα, προσπάθησε να κρυφτεί. Τα σκυλιά των Γερμανών τον βρήκαν και οι στρατιώτες τον εκτέλεσαν. Κάποιοι διψα-

σμένοι πέφτουν στον ποταμό Βιστούλα και καθυστερούν. Οι στρατιώτες πυροβολούν και το αίμα τους βάφει κόκκινο το νερό. Το αλατισμένο κρέας, η μοναδική τροφή που τους δίνουν, κάνει ακόμη πιο βασανιστικό το αίσθημα της δίψας. Κοντά στα σύνορα τους περιμένει ένα τρένο. Ογδόντα άνθρωποι στριμώχνονται σε κάθε βαγόνι του τρένου που έχει προορισμό το Νταχάου.

Αύγουστος 1944 στο Νταχάου, όχι μακριά από το Μόναχο²²³. Τα ντους δεν τους τρομάζουν. «Ποιος ήθελε να ζήσει;», μονολογεί ο Ντάριο Αντζελ. Δαμβάνουν πολιτικά ρούχα με μια κόκκινη γραμμή στην πλάτη. Ορισμένοι, όπως ο Ερρίκος Λεβή και ο Τζακ Μορντόκι μένουν στο Νταχάου μονάχα λίγες μέρες, άλλοι για λίγες εβδομάδες, ανάμεσά τους ο Σαλβατώρ Σαπόρτα, ο Ιτοχάκ Κοέν. Έπειτα τους μοιράζουν στα κοντινά υπο-στρατόπεδα του Νταχάου: το Μύλντορφ (Mühdorf) με τα δικά του υποστρατόπεδα «του δάσους», το Βάλντλάγκερ (Waldlager), το Κάουφερινγκ (Kaufering), το Λάντσμπεργκ ή το Άλλαχ (Allah). Τα στρατόπεδα αυτά είχαν δημιουργηθεί όταν η γερμανική βιομηχανία όπλων αναζήτησε ασφαλείς τόπους παραγωγής. Στη διάρκεια του 1944 και 1945, κοντά στα αρχικά εργοστάσια κατασκευάστηκε ένα σύμπλεγμα από εκατοντάδες δορυφορικά στρατόπεδα. Κατ' αυτό τον τρόπο, τα εργοστάσια για την κατασκευή των αεροπλάνων της πολεμικής αεροπορίας, στα οποία απασχολήθηκε αρχικά η ελίτ της γερμανικής εργατικής δύναμης, μετατράπηκαν σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας²²⁴. Στα στρατόπεδα αυτά, οι Εβραίοι επωμίζονταν τις πιο βαριές και επικίνδυνες δουλειές: Χτίζουν, κουβαλούν τσιμέντο και μερικές φορές κινδυνεύουν να πέσουν μέσα σε αυτό. Ήδη από το 1942, τα στρατόπεδα της στρατιωτικής βιομηχανίας αποτελούσαν στρατηγικό στόχο της συμμαχικής αεροπορίας και μετά τον Σεπτέμβριο του 1944, εκτός από την εξουθενωτική εργα-

σία, οι χαοτικές συνθήκες επικοινωνίας και η διανομή τροφής με δελτίο έκαναν τη διαβίωση ακόμα πιο βασανιστική. Η παραγωγή πάντως συνεχιζόταν ακόμη και τους τελευταίους μήνες του πολέμου. Το 1944, τα στρατόπεδα αυτά μοιάζουν με πύργο της Βαβέλ όπου συναντώνται Ρώσοι αιχμάλωτοι, Εβραίοι, άνδρες και γυναίκες, εργάτες από το Βέλγιο, τη Γαλλία και την Ιταλία. Μολονότι η πολεμική βιομηχανία βρισκόταν υπό τον αυστηρό έλεγχο των SS και αποτελούσε μέρος του στρατοπεδικού συστήματος, οι κρατούμενοι εδώ είχαν κάπως μεγαλύτερες πιθανότητες επιβίωσης.

Στα στρατόπεδα αυτά βρίσκονταν και Έλληνες Εβραίοι που δεν είχαν περάσει από τη Βαρσοβία. Από τα μέσα του 1944 ένας ολοένα και μεγαλύτερος αριθμός Εβραίων μεταφέρθηκε στα στρατόπεδα της πολεμικής βιομηχανίας διότι απαιτούνταν όλο και περισσότεροι εργάτες στις κατασκευές και στα υπόγεια εργοστάσια, σε συνθήκες εργασίας πολύ χειρότερες σε σχέση με όσους δούλευαν στην παραγωγή. Οι κρατούμενοι μεταφέρονται από το ένα στρατόπεδο στο άλλο, ανάλογα με τις ανάγκες εργασίας. Ο Άλφρεντ Νάαρ, βρίσκεται στο Μόναχο να καθαρίζει τους δρόμους από τους βομβαρδισμούς και έπειτα μεταφέρεται από το Νταχάου στο Μύλντορφ όπου δουλεύει μαζί με Εβραίους από την Ουγγαρία. Από εκεί μεταφέρθηκε στο Μυελχόφεν (Muehlhofen) και από εκεί ξανά πίσω στο Μύλντορφ. Εκεί, κοντά σε μια βάση της Λουφτβάφε (Luftwaffe), υπήρχε ένα εργοστάσιο αεροπλάνων με υπόγειες εγκαταστάσεις. Ορισμένοι κρατούμενοι πίστευαν μάλιστα ότι πρόκειται για έναν σταθμό κατασκευής ατομικής βόμβας! Κάποιοι διατηρούν ζωντανή την ανάμνηση των Χριστουγέννων του 1944 στο Μύλντορφ. Σε αντάλλαγμα χριστουγεννιάτικων τραγουδιών στα ελληνικά για τους Γερμανούς αξιωματικούς, οι Έλληνες έλαβαν ψωμί, θυμούνται οι Σαπόρτα

και Μάρκος. Την επομένη, μάλιστα, θυμάται ο Ντάριο Άντζελ, σε ένδειξη αναγνώρισης της διασκέδασης που πρόσφεραν με τα τραγούδια, οι Γερμανοί τους τοποθέτησαν σε ένα καλό κομάντο για να δουλέψουν εκτός του στρατοπέδου. Οι άλλοι κρατούμενοι θεωρούσαν τους Έλληνες κλέφτες. Οι αναμνήσεις είναι πάντοτε συνδεδεμένες με την αναζήτηση ενός πράγματος που θα ηρεμήσει την πείνα τους και θα τους βοηθήσει να σταθούν όρθιοι. Στο Μύλντορφ, ο Μωσέ Πέσαχ έχει πια μάθει ότι για να επιζήσει κανείς πρέπει να έχει ένα επάγγελμα. Ισχυρίζεται λοιπόν ότι είναι ηλεκτρολόγος και έτσι βρίσκει περισσότερο φαγητό. Ένας γέρος Γερμανός αξιωματικός που έχει γιο στο μέτωπο, τον πήρε μάλιστα υπό την προστασία του. Ηλεκτρολόγος ήταν και ο Ιακώβ Σίντες που δούλευε στο εργοστάσιο στο Μύλντορφ. Όταν χρειάστηκαν έναν ηλεκτρολόγο στο Λάντσμπεργκ ανέλαβε να τοποθετήσει μια λάμπα σε κάθε παράγκα για λογαριασμό ενός αξιωματικού που σε αντάλλαγμα του έδωσε φαγητό. Τον Ελί Μπενγιακάρ τον έστειλαν στο Βάλντλάγκερ, που ανήκε στο σύμπλεγμα του στρατοπέδου του Μύλντορφ και ήταν και αυτό υπόγειο. Η δουλειά εκεί ήταν σκληρή, κουβαλούσαν τσιμέντο. Αλλά και αυτός στάθηκε τυχερός: Οι Γερμανοί χρειάζονταν κάποιον να κόβει τα λάχανα. Ο φίλος του, ο Ζακίνος, αρρώστησε και ο Πολωνός κάποιο παρόλο που ήταν φίλοι δεν βοήθησε. Τότε ο Ελί πήγε να δουλέψει στη θέση του Ζακίνου. Κατάφερε μάλιστα να κλέβει σούπα και να τη δίνει στους άλλους Έλληνες. Τελικά, ένας Έλληνας κάποιο τον είδε και τους βοήθησε: Οδήγησε τον Ζακίνο στον Ερυθρό Σταυρό και έτσι επέζησε. Όταν τα συμμαχικά αεροπλάνα βομβάρδισαν ένα εργοστάσιο ζάχαρης, η ζάχαρη σκορπίστηκε παντού! «Φάγαμε μέχρι να αρρωστήσουμε», θυμάται ο Ερρίκος Λεβή.

Τέλη Απριλίου 1945. Εδώ και μέρες ακούγεται θόρυβος από

οβίδες αλλά και από τα συμμαχικά βομβαρδιστικά αεροπλάνα. Ορισμένοι Έλληνες Εβραίοι από την ομάδα όσων ήρθαν από τη Βαρσοβία ελευθερώνονται στο στρατόπεδο. Στις 2 Μαΐου, ο Ισαάκ Σενόρ αντικρίζει ένα αμερικανικό τανκ στην είσοδο του στρατοπέδου. Ο Λεών Μπενμαγιόρ και ο Λεό Μαλλάχ δεν είχαν έρθει από τη Βαρσοβία, αλλά από το Άουσβιτς και από άλλα στρατόπεδα εργασίας· ο Απρίλιος του 1945 τους βρίσκει στο Νταχάου. Στις 25 Απριλίου τους επιβιβάζουν σε τρένο το οποίο ταξιδεύει αλλάζοντας συνεχώς κατεύθυνση. Ένα βράδυ, θυμάται ο Λ. Μαλλάχ, τους βγάζουν έξω στο χιόνι. Κάνει παγωνιά και 3-4 συνομήλικοι αποφασίζουν κρατηθούν ξάγρυπνοι, συνομιλώντας όλη τη νύχτα, για να μην τους πάρει ο ύπνος και παγώσουν. Εκείνο το βράδυ επέζησαν μονάχα 200 άνθρωποι. Βρίσκονταν πια στο Μίτελβαλντ (Mittelwald), όταν ένας Γερμανός αξιωματικός τους ανακοίνωσε: «Είστε ελεύθεροι, ο πόλεμος τελείωσε». «Πού να πηγαίναμε; Δεν ξέραμε πού ήμασταν. [...] Αρχίσαμε να περπατούμε. Πεινούσαμε. [...] Ένας στρατιώτης με ποδήλατο ήρθε και μας είπε: “Προχωράτε σε λάθος κατεύθυνση. [...] Πηγαίνετε να κρυφτείτε”». Πέρασαν τη νύχτα σε μια παράγκα. Την επομένη, Πρωτομαγιά, άκουσαν θόρυβο από τανκς και είδαν την αμερικάνικη σημαία...

Η παραγωγή των εργοστασίων-στρατοπέδων είχε διακοπεί τις τελευταίες εβδομάδες καθώς δεν υπήρχαν πια πρώτες ύλες. Ωστόσο, η μαζική εκκένωση των στρατοπέδων εργασίας άρχισε μονάχα όταν οι Σύμμαχοι εισέδυσαν στην καρδιά του Γ' Ράιχ. Οι SS διέταξαν τότε την εκκένωση περίπου 3.600 κρατουμένων του Μύλντορφ. Πολλοί από τους Έλληνες Εβραίους, πρώην κρατουμένους στη Βαρσοβία, επιβιβάζονται τώρα σε ένα τρένο με 2.500-3.000 επιβάτες και με άγνωστο προορισμό. «Μας πήραν για να μας σκοτώσουν αλλού, για να μη δουν οι Γερμανοί πολι-

τες», λέει ο Σαλβατώρ Σαπόρτα. «Κυκλοφόρησε η φήμη ότι προορισμός μας ήταν το Τυρόλο», θυμάται ο Νισίμ Αλμαλέχ. Τα συμμαχικά αεροπλάνα πυροβολούν και οι κρατούμενοι βάζουν στις σκεπή του τρένου τη ριγέ στολή του κρατουμένου για να κάνουν σινιάλο στους πιλότους. Υπό τους βομβαρδισμούς των αμερικανικών αεροπλάνων, στις 27 Απριλίου, το τρένο σταματά σε έναν μικρό σταθμό, 18 χιλιόμετρα μακριά από το Μόναχο, στο Πόινγκ (Poing). Ένας αξιωματικός, σύμφωνα με τον Ιτοχάκ Τιάνο, ή ο σταθμάρχης, σύμφωνα με τον Νισίμ Αλμαλέχ, τους ανακοινώνουν: «Είστε ελεύθεροι!» Οι στρατιώτες των SS έχουν εξαφανιστεί. Οι κρατούμενοι κατεβαίνουν από το τρένο και αρχίζουν να τρέχουν σαν τρελοί, κατευθύνονται στους αγρούς ή στην πόλη αναζητώντας κάτι να φάνε. Αλλά σύντομα οι στρατιώτες της Λουφτβάφε επιστρέφουν για να επιβάλλουν την τάξη, πυροβολούν τους κρατούμενους και τους αναγκάζουν να ανέβουν και πάλι στο τρένο. Υπήρξαν 402 νεκροί, ανάμεσα στους οποίους και δύο Έλληνες. Ένας από αυτούς ήταν ο αδελφός του Νισίμ Αλμαλέχ. Μαζεύουν τους νεκρούς, τους βάζουν σε δύο βαγόνια αλλά κανένας δεν ξέρει πού θάφτηκαν. Για το ίδιο αυτό επεισόδιο γράφει μεταπολεμικά και ο Μωρίς Μωσσέ: «Ήμουν μαζί με τον Σαλβατώρ Μωσσέ – που είναι σήμερα στην Αμερική – και τα κορίτσια του ραβίνου Μορντεχάι Σαΐας – και τα δύο σήμερα στο Ισραήλ. Πέσαμε κάτω για να μη χτυπηθούμε και πλησιάσαμε το τρένο. Βοήθησα να ανεβούν. Όταν ήρθε η σειρά μου άκουσα πίσω μου θόρυβο. Γύρισα και είδα έναν SS έτοιμο να με πυροβολήσει. Τότε έγινε το θαύμα: Ένας αξιωματικός της Βερμαχτ τον διέταξε να μην πυροβολήσει και μου είπε να ανέβω στο τρένο»²²⁵. Η αμαξοστοιχία συνεχίζει τώρα τον δρόμο της για το Μόναχο αλλά δεν φτάνει ποτέ. Στις 28 Απριλίου, το τρένο με 2.000 επιβάτες σταματά σε έναν λόφο, νοτιο-δυτικά του Μονάχου, στο Τού-

τσιγγκ (Tutzing). Τώρα όλοι φοβούνται να βγουν έξω, ακόμη και όταν αντιλαμβάνονται ότι οι Γερμανοί φύλακες έχουν τραπέι σε φυγή. Ενώ το τρένο είναι ακινητοποιημένο, μία ομάδα από Πολωνούς Εβραίους που ήταν έγκλειστοι στο στρατόπεδο του Κάουφερινγκ, συναντιούνται σε μια σύσκεψη που ο Zeen Manikowitz θεωρεί ιδρυτική πράξη του She'erit Ha Pleita. Ανάμεσά τους βρίσκονταν και οι κατοπινοί ηγέτες των DP's στη Γερμανία: Οι Samuel Gringauz και Zalman Grinberg. Ο δεύτερος είναι γιατρός και σπεύδει στο κοντινό χωριό να βρει βοήθεια για τους τραυματισμένους. Δύο μέρες αργότερα διακρίνουν από μακριά τεθωρακισμένα με ένα άσπρο αστέρι. Αμερικανοί. Ο αμερικανικός στρατός ελευθέρωσε τους κρατούμενους στις 30 Απριλίου, κοντά στο Τούτσιγγκ.

«Η καλύτερη μέρα της ζωής μας ήταν όταν είδαμε τους Αμερικανούς να έρχονται», θυμάται ο Ελί Μπενγιακάρ²²⁶. Ο Ernest Landau, ένας Βιεννέζος Εβραίος, επιβάτης στο ίδιο τρένο, περιγράφει και αυτός τις στιγμές της Απελευθέρωσης: «Ξαφνικά, εμφανίστηκαν Αμερικανοί αξιωματικοί και στρατιώτες. Ξεχάστηκαν η πείνα, η εξάντληση και η απελπισία. [...] Αγκάλιαζαν, φιλούσαν τους Αμερικανούς στρατιώτες, τους σήκωναν στους ώμους»²²⁷. Στον αμερικανικό στρατό υπηρετούσαν στρατιώτες με τους οποίους οι Έλληνες μπόρεσαν να επικοινωνήσουν στα ισπανικά. Οι Αμερικανοί προσφέρουν φαγητό: Σοκολάτες, μαρμελάδες σε αφθονία, που τρώγονται απότομα και προκαλούν στους πεινασμένους δυσεντερία. «Μπορείτε να πάτε όπου θέλετε, αλλά να μη σκοτώσετε», λένε οι Αμερικανοί και ο Ισχάκ Τιάνο, μαζί με άλλους 17 Έλληνες μπαίνουν σε ένα σπίτι όπου βρίσκουν φαγητό και ρούχα. Οι Γερμανοί κάτοικοι της περιοχής αφήνουν έξω από το σπίτι τους ένα πιάτο σούπα για να αποτρέψουν την είσοδο των πρώην κρατουμένων στα σπίτια τους. Αυτό

δεν εμπόδισε ούτε τις κλοπές ούτε την εκδίκηση, σύμφωνα με τον Ντανιέλ Γιεχιέλ. Οι τραυματίες μεταφέρονται στο κοντινό μοναστήρι Σαιντ Οτίλιεν (St. Ottilien). Εκεί οργανώθηκε ένα νοσοκομείο για τους επιζώντες υπό την διεύθυνση του Dr. Zalman Grinberg. Ο ίδιος αυτός γιατρός, λίγες εβδομάδες αργότερα, εκφωνούσε στα γερμανικά, που έγιναν η κοινή γλώσσα των επιζώντων, μια συγκλονιστική ομιλία. Αναρωτιόταν ποια ήταν η λογική της μοίρας που τους άφησε ζωντανούς όταν εκατομμύρια μέλη των κοινοτήτων τους εξοντώθηκαν και αναφωνούσε: «Ανήκουσε στους κοινούς τάφους όσων σκότωσαν στην Κρακοβία, στο Λουμπλίν και στο Κόβνο. Ανήκουσε στα εκατομμύρια που πνίγηκαν στα αέρια και κήκαν στο Άουσβιτς και το Μπίρκενάου. Ανήκουσε στις δεκάδες χιλιάδες που πέθαναν από το βάρος της εξουθενωτικής δουλειάς, σε αυτούς που βασανίστηκαν από δισεκατομμύρια ψείρες, από τη λάσπη, την πείνα και το κρύο στο Λοτζ, το Κιέλτσε, το Μπούχενβαλντ, το Νταχάου, το Λάντσετ, το Κάουφερινγκ, το Λάντσμπεργκ. [...] Δεν είμαστε ζωντανοί. Είμαστε ακόμη νεκροί. [...] Είμαστε ελεύθεροι τώρα, αλλά δεν ξέρουμε πώς ή με τι να αρχίσουμε τις ελεύθερες αλλά κακόνυχες ζωές μας»²²⁸. Στον ίδιο τόπο, στο Σαιντ Οτίλιεν, τρεις μήνες αργότερα, στις 25 Ιουλίου, πραγματοποιήθηκε η πρώτη συνδιάσκεψη των επιζώντων Εβραίων στη Γερμανία.

Την Πρωτομαγιά του 1945, όσοι δεν ήταν τραυματίες, οδηγήθηκαν από τον Αμερικανό διοικητή Σμιθ στο Φέλνταφινγκ, κοντά στο Μόναχο. Τον Ιούλιο του 1945, ζούσαν στη Βαυαρία 14-15.000 Εβραίοι. Στη διάρκεια του 1946, ο εβραϊκός πληθυσμός τετραπλασιάζεται²²⁹ και έτσι, στα τέλη του 1947, στην περιοχή του Μονάχου ζούσαν περίπου 78.400 Εβραίοι, από τους οποίους τα 2/3 ζούσαν σε στρατόπεδα για DP's (Λάντσμπεργκ, Φέλνταφινγκ, Φόρενβαλντ) και το 1/3 σε ιδιωτικές κατοικίες²³⁰.

5. Στη Βαυαρία: αναζήτηση συγγενών, φαγητό, γάμοι και μαύρη αγορά

Το Φέλνταφικ ήταν μία μικρή γραφική πόλη, 15 χιλιόμετρα έξω από το Μόναχο. Υπήρχε εκεί μία ακαδημία της χιτλερικής νεολαίας, επτά διώροφα κτίρια, δώδεκα προσωρινές κατασκευές και έξι-επτά μεγάλες βίλες. Στον πυρήνα του πληθυσμού του Φέλνταφικ βρίσκουμε και τους διασωθέντες από το τρένο. Ο Ερρίκος Λεβή πέφτει άρρωστος για οκτώ μέρες επειδή απότομα θέλησε να χορτάσει την πείνα του. Ζύγιζε 35 κιλά. Από όλους όσοι ήρθαν από τη Βαρσοβία είχαν επιβιώσει 386, θυμάται ο ίδιος. «Το Φέλνταφικ βρίσκεται στις όχθες μιας λίμνης, είναι όμορφο, σχεδόν παραδεισιακό [...] χαλιά, πολυέλαιοι, πιάνα, ονειρεμένο φαγητό», διηγείται πενήντα χρόνια αργότερα ο Νισίμ Αλμαλέχ. Μέσα στις βίλες βρίσκουν ρούχα και κάνουν μπάνιο στη λίμνη. Οι πρώην κρατούμενοι τοποθετούνται σε κτίρια χωριστά για κάθε εθνότητα, σε δωμάτια για δύο άτομα. Μετά από τόσο πολύ καιρό κοιμούνται και πάλι σε κρεβάτι, φοράνε κανονικά παπούτσια²³¹. Ο Σαμ Μωσέ βρίσκει ένα ακορντεόν. Φτιάχνουν μία μπάντα και παίζουν κάθε απόγευμα. Ο Άλφρεντ Νάαρ θυμάται, επίσης, ότι κατέβασαν τις κουρτίνες και τις παρέδωσαν σε γυναίκες που ήξεραν να ράβουν: Οι γυναίκες απέκτησαν όμορφα, ομοιόμορφα φορέματα.

Η στρατιωτική διοίκηση των στρατοπέδων αλλά και οι Οργανώσεις βοήθειας, εν ολίγοις, όλοι όσοι ανέλαβαν τη διαχείριση του προβλήματος των προσφύγων, παρήγαν πλήθος εγγράφων τα οποία παρέχουν πληροφορίες για τον κόσμο των «εκτοπισμένων προσώπων» από τη σκοπιά της στρατιωτικής και της ανθρω-

πιστικής γραφειοκρατίας. Σπανιότερα, οι ίδιοι οι εκτοπισμένοι κρατούν ημερολόγια ή καταγράφουν τα συναισθήματά τους την εποχή εκείνη, αφού πρωταρχική τους μέριμνα ήταν να συνέλθουν σωματικά και να αναζητήσουν συγγενείς.

Ο Μάιος του 1945 βρίσκει τον Αμερικανό στρατιώτη και δημοσιογράφο R. Hilliard να περιφέρεται στην περιοχή του Μονάχου²³². Συναντά επιζώντες κατά μήκος των οδών ανάμεσα στις πόλεις, σκελετούς με ριγέ στολές, με τα πόδια τους τυλιγμένα σε κουρέλια ή και ξυπόλυτους να περιπλανώνται αναζητώντας κάτι να φάνε, ένα μέρος να κοιμηθούν με ασφάλεια από Γερμανούς που συχνά μοιάζουν πρόθυμοι να ολοκληρώσουν την «Τελική Λύση» του Χίτλερ. Διαπιστώνει, επίσης, ότι όσοι υπήρξαν εγκληματίες Ναζί είναι οι πρώτοι έτοιμοι να το αρνηθούν. Όσοι δεν ήταν Εβραίοι, αλλά απλώς «εργάτες» είχαν τουλάχιστον ένα σπίτι να επιστρέψουν. Στην αρχή, ο Hilliard συναντούσε μικρές ομάδες από πρόσφυγες, αλλά όσο περνούσε ο καιρός οι ομάδες αυτές μεγάλωναν, έμοιαζαν να έρχονται από παντού και να πηγαίνουν παντού. Έκαναν έντονη την παρουσία τους στους δρόμους έξω από τις πόλεις. Ο καθένας τους κουβαλούσε κάτι: Μια φθαρμένη βαλίτσα, ένα χάρτινο κουτί δεμένο με σπάγκο ή ένα κομμάτι ύφασμα με τις τέσσερις άκρες του δεμένες στην άκρη ενός ραβδιού. Μερικοί έσπρωχναν ένα φορτωμένο παιδικό καροτσάκι ή καλάθια στα οποία είχαν καρφώσει ρόδες. Άλλοι δεν κουβαλούσαν απολύτως τίποτα. Κάποιοι έβγαζαν από την τσέπη τους ένα κομμάτι ψωμί και το μασούλαγαν καθώς περπατούσαν. Όσοι είχαν «DP ταυτότητες» σταματούσαν στις πόλεις όπου ενδεχομένως υπήρχε κάποιο γραφείο να τους δώσει μια μερίδα φαγητό· το έπαιρναν και το έβαζαν σε μια χάρτινη σακούλα ή στη τσέπη τους για να το φάνε όταν θα ξανάπαιρναν τον δρόμο τους...

Στον λόγο των στρατιωτικών αρχών, οι DPs αποτελούν μια

μάζα εν δυνάμει επικίνδυνη. Εξαιτίας των βασάνων τα οποία υπέμειναν, αντιπροσωπεύουν κίνδυνο για τη δημόσια υγεία, την τάξη και την ασφάλεια. Οι στρατιωτικοί δεν βλέπουν με ιδιαίτερη συμπάθεια τους Εβραίους ανάμεσα στους εκτοπισμένους²³³. Δεν κατανοούν ότι όσα έζησαν δεν τους επιτρέπουν να συμπεριφέρονται όπως οι άλλοι DP's. Η αγωνία και οι ταπεινώσεις που υπέστησαν άνοιξαν ένα τεράστιο χάσμα ανάμεσα σε αυτούς και την υπόλοιπη ανθρωπότητα. Αντίθετα με τους άλλους, δεν έχουν κοντά τους οικογένεια να τους παρασταθεί, είναι μόνοι, οξύθυμοι και απογοητευμένοι. Επιθυμούν την προστασία και τον διαχωρισμό που εξασφαλίζουν τα στρατόπεδα για τους DP's, αλλά διεκδικούν ταυτόχρονα ελεύθερη πρόσβαση στον γερμανικό χώρο. Αυτές οι ανταγωνιστικές επιθυμίες οριοθετούν την ανάδειξη «χώρων εξαίρεσης», όπως ονομάζει η Anna Holian τα στρατόπεδα των προσφύγων εντός της περιοχής που επισήμως θεωρείτο Γερμανία²³⁴. Η περίφημη αναφορά του Earl G. Harisson προς τον πρόεδρο Τρούμαν, στις 20 Ιουλίου 1945²³⁵, έκανε πάταγο μόλις δημοσιεύτηκε, τον Αύγουστο: Αποτελούσε δριμύτατη καταγγελία του τρόπου με τον οποίο οι στρατιωτικές αρχές αντιμετώπιζαν τον πληθυσμό των εκτοπισμένων και ιδιαίτερα τους Εβραίους. Οι αρχές, έλεγε ο Harisson, δεν μπορούν να κατανοήσουν την παθιασμένη επιμονή των Εβραίων στην αναζήτηση των συγγενών τους, την ανάγκη να τρώνε φαγητό και όχι απλώς θερμίδες, την ολέθρια έλλειψη υγιεινής που κάνει ακόμα τα παιδιά να πεθαίνουν από τύφο, την ανάγκη τους να ζουν χωριστά από τους άλλους, τα ψυχολογικά προβλήματα που προκαλεί η τραυματική εμπειρία, την ανάγκη να τους επιτραπεί η μετανάστευση στην Παλαιστίνη... Από τη Θεσσαλονίκη, ο Ιωσήφ Νεχαμά²³⁶ μεταφέρει το ίδιο κλίμα: «Στα στρατόπεδα υποδοχής [...] τους μεταχειρίζονταν σαν ανεπιθύμητους, σαν εγκλη-

ματίες πολέμου. Η ανυπότακτη και χαώδης μάζα των εθεωρείτο σαν ένα συνονθύλευμα πειναλέων, παριών, που ο χαμός, ο θάνατος πολύ λίγο ενδιαφέρει. [...] Οι κύριοι των στρατοπέδων αυτών, που είχαν επιφορτισθή με τη φροντίδα των, ήσαν στρατιώτες που έκαναν πόλεμο και που δυσκολεύονταν να ξεχωρίσουν τον Γερμανό από τα θύματά του. Στον νου τους γινόταν σύγχυση ανάμεσα στους απελευθερωμένους εξόριστους και τους νικημένους Ναζί. Μιλούσαν με υπεροψία, με θράσος. [...] Επέμεναν να επιβάλλουν σ' αυτούς τους ανθρώπους που διψούσαν για λευτεριά, σιδηρά πειθαρχία. [...] Μερικοί μάλιστα έφθαναν στο σημείο να θεωρούν πως τα τρόφιμα που έπρεπε να κατανέμουν ήταν πράξεις γενναιοδωρίας, χειρονομίες πλουσίων ανθρώπων που αντλούσαν από τα δικά τους, τα προσωπικά τους πλούτη».

Ο συγγραφέας Tadaeusz Borowski, που και αυτός απελευθερώθηκε την Πρωτομαγιά του 1945, γράφει σε επιστολή από το Μόναχο τον Φεβρουάριο του 1946²³⁷: «Γράφω κάπως χαοτικά, αλλά έτσι ακριβώς ζω». Και μερικούς μήνες αργότερα, στις 6 Οκτωβρίου 1946, σε μια άλλη επιστολή εξηγεί:

Σου γράφω στα τυφλά, αλλά στ' αλήθεια δεν μπορώ να φανταστώ ότι χάθηκες επειδή κάτι τέτοιο δεν θα είχε νόημα, θα ήταν ιδιαίτερα σκληρό και άδικο από την πλευρά της μοίρας. Σου γράφω επειδή οφείλεις να είσαι ζωντανή. Σου γράφω αυτό το γράμμα από το Μόναχο. Αλλά δεν ήρθα από το Άουσβιτς στο Μόναχο διά της ευθείας οδού. Πέρασα από διάφορα στρατόπεδα, μερικές φορές με τα πόδια, μερικές φορές μέσα σε ανοιχτά βαγόνια για τα ζώα, ανίκανος να κοιμηθώ και χωρίς καθόλου να τρώω. Πιθανόν να μην έχεις την παραμικρή ιδέα για πόσο διάστημα μπορεί κάποιος να ζήσει χωρίς φαγητό. Αν δεν ήταν αυτή η τρομερή νοσταλγία και η αβεβαιότητα, η ζωή θα ήταν ανεκτή, ακόμα κι ευχάριστη, υπάρχουν υπέροχα βιβλία ακόμα και στη Γερμανία.

Οι DP's είναι σχεδόν αποκλειστικά απασχολημένοι, με τρόπο καταναγκαστικό θα έλεγε κανείς, με το φαγητό. Ο Ιτοχάκ Κοέν θυμάται ότι στο Φέλνταφικ, οι Έλληνες είχαν τη συνήθεια να κλέβουν. Όταν μια φορά εξαφανίστηκαν 10.000 αβγά, έβλεπες παντού Έλληνες να φτιάχνουν ομελέτες! Τους μετέφεραν στο Μόναχο, σε ένα στρατόπεδο της Βέρμαχτ. Πήγαιναν τότε, ανά δύο ή τρεις, αγόραζαν για τρεις και έκλεβαν για πέντε, ή άλλες φορές έκλεβαν μέσα στο τρένο το περιεχόμενο από τις βαλίτσες των Γερμανών και ύστερα τις πετούσαν. Ο Αβραάμ Μάνο αναφέρεται στην ίδια ιστορία: Κάποιοι Έλληνες που άδειασαν μια αποθήκη τροφίμων τιμωρήθηκαν και οδηγήθηκαν σε ένα άλλο στρατόπεδο κοντά στο Μόναχο.

Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η προσφορά και η διανομή των τροφίμων έχουν συμβολικό και τελετουργικό χαρακτήρα, αλλά και ότι την εποχή εκείνη, στα μάτια όλων, η διανομή αυτή έπαιζε επίσης και ψυχολογικό και στρατιωτικό ρόλο. Για τις αμερικανικές στρατιωτικές αρχές, για την UNRRA, για τους Εβραίους και για τους Γερμανούς, η στάση απέναντι στα τρόφιμα ήταν ένας τρόπος να δοθεί νόημα σε ζητήματα ενοχής, θυματοποίησης και δικαιωμάτων. Η πρόσβαση στα αποθέματα τροφίμων καθρέφτιζε κατά κάποιο τρόπο την ταξινόμηση ομάδων και ατόμων σε θύματα, δράστες και παρατηρητές και οι διαμάχες αφορούσαν στο τι και πόσο δικαιούνταν ο καθένας: Για τους επιζώντες του ναζισμού, προνομιακές μερίδες τροφής αποτελούσαν επειγούσα ανάγκη, σήμαιναν πολιτική αναγνώριση και ένα είδος αποζημίωσης. Οι Γερμανοί διαμαρτύρονταν για αυτά τα προνόμια, μολοντί οι ίδιοι διέθεταν και άλλες πηγές προμήθειας φρέσκιας τροφής, πέρα από τα δελτία τροφίμων. Η UNRRA έθετε ως ανέφικτο συνήθως στόχο τις 2.500-2.650 θερμίδες ημερησίως για κάθε επιζώντα, ενώ τα δελτία για τους Γερμανούς προσέφε-

ραν 2.000 θερμίδες, δηλαδή όσες απολάμβαναν οι πολίτες σε απελευθερωμένα κράτη όπως η Γαλλία και το Βέλγιο. Πίσω στην Ελλάδα, στις 15 Αυγούστου 1947, η *Εβραϊκή Εστία*, σημειώνει σε ανταπόκριση από το Μόναχο: «Η τροφή η διδομένη εις τα εν Γερμανία εκτοπισμένα πρόσωπα ελαττούται συνεχώς και συνίσταται από 2.000 θερμίδας καθημερινώς. Ιδιαίτερώς ανεπαρκής είναι η ζάχαρη και τα λίπη». Όπως επισημαίνει η Atina Grossman²³⁸, η πολιτική της τροφής αποτέλεσε μέρος μιας «αριθμητικής των προτύπων» που σημάδεψε το κράτος πρόνοιας και τον ανθρωπιστικό ακτιβισμό στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Η κυρίαρχη γλώσσα ήταν αυτή που μιλούσε για γραμμάρια, λίπος, σύνολο ημερησίων θερμίδων, βιταμίνες, καφέ και τσιγάρα... Οι θερμίδες αποσπούν από το φαγητό το πολιτισμικό του βάρος και καθιστούν τα διαφορετικά τρόφιμα συγκρίσιμα και αντικαταστάσιμα. Οι οργανώσεις ανθρωπιστικής βοήθειας παράγουν λίστες με αμερικανικά τσιγάρα, κονσέρβες κρέας, μαρμελάδες, σαρδέλες, σκόνη γάλα, ψωμί, αλεύρι, μπισκότα, καφέ, σοκολάτα... Η στατιστική ανάλυση αποτελεί πρωταρχική μέριμνα της Διεθνούς Οργάνωσης για τους Πρόσφυγες, μετατρέποντάς τους σε μια αφηρημένη κατηγορία χωρίς ιστορική ιδιαιτερότητα. Οι συναλλαγές στην «γκρίζα» ή «μαύρη αγορά» αποτελούσαν για τους εκτοπισμένους και έναν τρόπο να πάρουν τα πράγματα στα χέρια τους, ξεφεύγοντας από τον ρόλο του παιδιού στον οποίο τους υποβίβαζε αναγκαστικά η εξάρτηση από τη διανομή των τροφίμων αλλά και η άγνοια των αρχών για τις πολιτισμικές-θρησκευτικές τους συνήθειες, παρατηρεί εύστοχα η A. Grossman.

Η «μαύρη αγορά» υπήρξε ένας από τους βασικούς κινητήρες της οικονομίας στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Μας είναι οικεία η μορφή του «Έλληνα» στην *Ανακωχή* του Πρίμο Λέβι. Ο συγγρα-

φέας αφηγείται πως στο τέλος του πολέμου περιπλανιέται στην Κεντρική Ευρώπη, μαζί με μια ομάδα πρώην κρατουμένων που τους συνοδεύει ο σοβιετικός στρατός. Συναντά ήρωες, προδότες, κλέφτες και διανοούμενους. Ανάμεσά τους κυριαρχεί η μορφή του Έλληνα, ενός Εβραίου από τη Θεσσαλονίκη, πολύγλωσσου και πολυτεχνίτη, παντογνώστη, που ήταν έμπορος πιθανότατα, αλλά οπωσδήποτε ειδήμων στην τέχνη της μαύρης αγοράς που εξασφαλίζει την επιβίωση στα χρόνια εκείνα...

Τα αρχεία της Αμερικανικής Διοίκησης βρίθουν αναφορών για τη μαύρη αγορά και για συγκρούσεις με τη γερμανική αστυνομία²³⁹. Και στο Φέλνταφικ η μαύρη αγορά υπήρξε μέσο επιβίωσης και κυρίαρχη δραστηριότητα. «Την εποχή εκείνη δεν υπήρχαν χρήματα», λέει ο Ντάριο Αντζελ, «έδινες ένα ρολόι και έπαιρνες ένα ποδήλατο». Στο μεταπολεμικό τοπίο, η έλλειψη βασικών ειδών, οι αβεβαιότητες της πολιτικής των Συμμάχων και το σύστημα των δελτίων έκαναν τη μαύρη αγορά φυσικό φαινόμενο. Το 1945, το Reichsmark (το γερμανικό νόμισμα) δεν είχε καμία αξία και τα τσιγάρα χρησιμοποιούνταν πολύ καλύτερα ως μέσο συναλλαγής.

Ο Σαλβατώρ Μωσσέ, όπως και άλλοι πρώην κρατούμενοι, προτίμησαν να κατοικήσουν έξω από το Φέλνταφικ, στο Βάλντχάιμ (Waldheim), σε ένα σπίτι μαζί με τους Γερμανούς ιδιοκτήτες²⁴⁰. Οι επαφές με τους Γερμανούς σημάδευαν την καθημερινότητα των επιζώντων²⁴¹ ιδιαίτερα όσων επέλεξαν για ένα διάστημα να ζήσουν εκτός στρατοπέδου. Ο Σαλβατώρ έφερνε στο σπίτι τρόφιμα και οι ιδιοκτήτες τού μαγείρευαν. Διευκρινίζει ότι τα πάντα τα προμηθευόταν κανείς με δελτίο, ότι δεν ήταν δυνατόν να αγοράσεις τίποτα στα μαγαζιά, ούτε τρόφιμα ούτε παπούτσια, παρά μόνο με δελτίο. Ο ίδιος κάλυπτε λοιπόν με τα πόδια μια διαδρομή 80 χιλιομέτρων, αφού τα τρένα συχνά δεν

κυκλοφορούσαν, παρουσιαζόταν ως αντιπρόσωπος από το Φέλνταφικ για να ανταλλάξει καφέ, ζάχαρη και τσιγάρα του Ερυθρού Σταυρού με οδοντόβουρτσες και οδοντόπαστα. Επέστρεφε στο Φέλνταφικ με τη τσάντα του γεμάτη και πουλούσε το περιεχόμενο με κάποιο κέρδος. Στη μαύρη αγορά 1 δολάριο άξιζε 300 μάρκα. Κάθε εβδομάδα έκανε την ίδια διαδρομή, με τη συνοδεία του γαμπρού του, φέρνοντας στο Φέλνταφικ διάφορα προϊόντα, όπως, για παράδειγμα, βερνίκι για τα παπούτσια... Η φίλη του, που τον βοηθούσε συνήθως να αποφύγει τη στρατιωτική αστυνομία, δεν κατάφερε να τον προφυλάξει και έτσι πέρασε μία νύχτα στη φυλακή για παράνομες δραστηριότητες... Ο Ιτσάκ Τιάνο, διέμεινε και αυτός δύο χρόνια στο Βάλντχάιμ, μπεινοβγαίνοντας και αυτός στο Φέλνταφικ, για να ανταποκριθεί στις ανάγκες της μαύρης αγοράς. Αυτός πουλούσε τα προϊόντα που του προμήθευε η JOINT και αγόραζε χρυσό στη Φραγκφούρτη. Αλλά οι δρόμοι ήταν επικίνδυνοι. Περίπολοι της στρατιωτικής και της πολιτικής αστυνομίας, αλλά και συμμορίες από «ελεύθερους εργάτες» που δεν είχαν πια δουλειά, έκαναν ταξίδια ριψοκίνδυνα. Για πολλούς εκτοπισμένους, αυτός ο καινούριος τρόπος ανταπόκρισης στις ανάγκες επιβίωσης, όταν όλη η οικογένεια έχει χαθεί, εξηγεί το χρονικό διάστημα που περνούν στη Γερμανία, αναμένοντας την άδεια μετανάστευσης. Όταν το 1995 ρωτούν τον Σλόμο Ακούνη πώς αφού απελευθερώθηκε και αφού πέρασε έναν χρόνο στο νοσοκομείο παρέμεινε στη Γερμανία και τι έκανε εκεί, αυτός απαντά: «Business». «Μαύρη Αγορά;», τον ρωτούν. «Όχι, άσπρη...», αποκρίνεται χαμογελώντας ειρωνικά.

Για τους περισσότερους DPs οι συναλλαγές στη μαύρη αγορά ήταν απολύτως αναγκαίες όταν, για παράδειγμα, οι Γερμανοί αρνούσαν να τους πουλήσουν είδη διατροφής ή ρούχα. Αλλά οι

Γερμανοί, που από τη μεριά τους δραστηριοποιούνταν εξίσου στη μαύρη αγορά, θεωρούσαν τις συναλλαγές των Εβραίων ανήθικες. Στην αναφορά του από το ταξίδι του στη Γερμανία, το φθινόπωρο του 1948, ο Kurt Grossman σημειώνει ότι αναμφίβολα και οι Εβραίοι δραστηριοποιούνται στη μαύρη αγορά, η οποία είναι άλλωστε συνέπεια της χαοτικής οικονομίας που επικρατεί, αλλά ότι δεν αντιπροσωπεύουν παρά μονάχα το 3% των «επιχειρηματιών» και ότι υπό τις παρούσες συνθήκες ακόμα και άγγελοι, όχι απλώς άνθρωποι, συμμετέχουν σε τέτοιου είδους συναλλαγές²⁴². Ο Grossman καταγράφει επίσης τον ανερχόμενο αντισημιτισμό και σημειώνει ότι στη Βαυαρία, γύρω από το Μόναχο, οι σχέσεις είναι πολύ τεταμένες. Οι Γερμανοί βλέπουν στη μαύρη αγορά ένα μέσο που επινόησαν οι Σύμμαχοι και οι εκτοπισμένοι για να τους βασανίζουν. Δεν μπορούν να δουν ότι οι παράνομες συναλλαγές είναι αποτέλεσμα του πολέμου που αυτοί εξαπέλυσαν και προτιμούν να θεωρούν τους εαυτούς τους θύματα των δυνάμεων Κατοχής και των Εβραίων²⁴³. Οι Εβραίοι, οι οποίοι ποτέ δεν ξεπέρασαν ένα ποσοστό 10-20% του συνόλου των DP's δεν ασκούνταν στη μαύρη αγορά περισσότερο από τους άλλους. Και όμως, ακόμα και όταν αποφεύγουν να προσφύγουν ανοιχτά σε ρατσιστικούς όρους, οι Γερμανοί θεωρούν τους Εβραίους επιζώντες εγκληματίες ή πρόσωπα που ρέπουν στην εγκληματική δραστηριότητα. Σύμφωνα με τα ερωτηματολόγια της αμερικανικής στρατιωτικής διοίκησης, το 1946, 39% του γερμανικού πληθυσμού ήταν έντονα ή μέτρια αντισημίτες και επιθυμούσαν να βάλουν τέλος στην... ενοχλητική συζήτηση για το παρελθόν. Προέβαλαν στους εκτοπισμένους Εβραίους όλα τα στερεότυπα που έρχονταν από το παρελθόν: εγκληματίες, κομμουνιστές, προνομιούχοι και ισχυροί. Τους φοβούνταν και τους περιφρονούσαν συγχρόνως²⁴⁴.

Οι εκτοπισμένοι Εβραίοι συνειδητοποιούν την ηθική πολυπλοκότητα του ζητήματος και εκλογικεύουν τη συμμετοχή τους στην παράνομη αλλά γενικευμένη πρακτική. Πολλοί έχουν άλλωστε εξοικειωθεί με τις πρακτικές της μαύρης αγοράς στη διάρκεια της Κατοχής και, πάντως, τώρα τη θεωρούν προσωρινό μέσο επιβίωσης. Ο πόλεμος επαναπροσδιορίζει το τι είναι νόμιμο και τι όχι. Ας μη λησμονούμε ότι πολλοί από αυτούς επιβίωσαν ή διατήρησαν την ανθρωπιά τους στα ναζιστικά στρατόπεδα χάρη στην ανυπακοή. Η παραπλάνηση των αρχών και η ανυπακοή είχαν γίνει τρόπος ζωής. Επιπλέον, ο πόλεμος τους είχε δείξει επίσης ότι πολλές νόμιμες κυβερνήσεις στάθηκαν απρόθυμες ή ανίκανες να προστατέψουν τους Εβραίους πολίτες τους και τώρα ακόμη, οι Βρετανικές αρχές θεωρούσαν τις απόπειρες μεταναστευσης στην Παλαιστίνη εγκληματική συμπεριφορά. Κοντολογίς, ήταν δύσκολο για τους Εβραίους DP's να δεχθούν ότι η ανυπακοή ή και η συμμετοχή στη μαύρη αγορά ήταν συμπεριφορές επιλήψιμες και οι προσεκτικοί παρατηρητές την εποχή εκείνη σημειώνουν ότι οι Εβραίοι συστηματικά αρνούνται να δεχθούν τους περιορισμούς που επιβάλλουν οι Συμμαχικές Δυνάμεις²⁴⁵.

Ένας ιστορικός που υπηρέτούσε στον αμερικανικό στρατό και ασχολήθηκε ενεργά με τη βοήθεια στους πρόσφυγες παρατηρούσε το 1947: «Για τους Εβραίους DP's, ο πόλεμος δεν έχει ακόμη τελειώσει και η Απελευθέρωση με την πραγματική σημασία δεν έχει ακόμη έλθει. Το πρόβλημα παραμένει άλυτο επειδή δεν έχουν ακόμη πάρει το μέλλον στα χέρια τους, επειδή θεωρούν ότι βρίσκονται ακόμη σε πόλεμο με τον κόσμο και ότι ο κόσμος βρίσκεται σε πόλεμο μαζί τους»²⁴⁶. Γιατί να σπαταλήσουν ενέργεια για την τάξη σε ένα στρατόπεδο που επιθυμούν να εγκαταλείψουν γρήγορα; Γιατί να δουλέψουν σκληρά όταν η σκληρή δουλειά μέχρι πρόσφατα στοίχιζε τη ζωή; Γιατί να υπα-

κούσουν όταν μέχρι χθες υπακοή σήμαινε υποταγή και δεν υπήρχε άλλη δυνατότητα; Ποιος νοιάστηκε για αυτούς μέχρι χθες; Σε ένα διήγημα από το *Le monde de riette* (*Ο πέτρινος κόσμος*), ο Tadeusz Borowski περιγράφει απελευθερωμένους των στρατοπέδων να σπάνε με λύσσα ό,τι βρίσκουν μπροστά τους²⁴⁷. Απάθεια και αταξία χαρακτηρίζουν τα στρατόπεδα των DP's εκείνο το καλοκαίρι του 1945. Οι αξιωματικοί του στρατού και της UNRRA καταβάλλουν προσπάθειες για να πείσουν τους εκτοπισμένους να τηρούν την τάξη και την καθαριότητα στα στρατόπεδα. Το ψυχικό σύμπλεγμα της Απελευθέρωσης εκδηλώνεται με διαδοχικά συναισθήματα ακόρεστης πείνας, τρελής χαράς, επιθυμίας για εκδίκηση. Καχύποπτοι, μυθομανείς, τεμπέληδες, χωρίς κίνητρα, εκδηλώνουν απάθεια, λένε οι υπεύθυνοι. Τα ψυχολογικά προβλήματα των επιζώντων ανήκουν στην κατηγορία όσων συνδέονται με το μετα-τραυματικό άγχος. Αλλά οι αρχές δεν διακρίνουν τα πρόσωπα των εκτοπισμένων, βλέπουν τον κόσμο των στρατοπέδων μονάχα μέσα από υπολογισμούς αναγκαίων θερμίδων, απαραίτητων ιατρικών φροντίδων και στατιστικών. Φροντίδες ενάντια στην ψυχολογική ή φυσική βία σε ένα γερμανικό περιβάλλον που δεν είναι πάντοτε φιλικό. Ανάγκες κατάρτισης, ανάγκες εκπαίδευσης ή σεξουαλικής αγωγής. Στα παιδιά, στους νέους που πέρασαν την εφηβεία τους στο στρατόπεδο, οι ειδικοί ανακαλύπτουν τη συνύπαρξη της ωριμότητας που είναι αποτέλεσμα της προσπάθειας για επιβίωση με την ακραία ανωριμότητα που οφείλεται στην απώλεια των γονέων. Το τέλος του πολέμου φέρνει στο προσκήνιο εκατοντάδες χιλιάδες ορφανά παιδιά και ανάμεσά τους δεκάδες χιλιάδες παιδιά Εβραίων που χάθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα.

Ο Άλφρεντ Νάαρθ μιλάει ότι τον πρώτο καιρό της Απελευθέρωσης ξέσπασε ένας «πόλεμος» ανάμεσα στους Έλληνες και

τους Ουκρανούς αιχμαλώτους που επιτίθεντο στις γυναίκες. Οι Έλληνες οργάνωσαν έναν χορό και, υπερασπιζόμενοι την τιμή των γυναικών τους, «έβαλαν στη θέση τους» τους βίαιους Ουκρανούς. Οι Αμερικανοί, λέει, τους αναγνώρισαν ως αληθινούς ήρωες και τους αντάμειψαν με δώρα.

Μία Βρετανίδα κοινωνική λειτουργός, η Francesca Wilson, η οποία είχε γνωρίσει τα Βαλκάνια την εποχή των πολέμων, εργαζόταν τώρα, από τον Ιανουάριο του 1945, για λογαριασμό της UNRRA. Τα λόγια της αναφορικά με τους Εβραίους στο Φέλνταφινγκ μας δίνουν πληροφορίες τόσο για αυτούς όσο και για το δικό της οριενταλιστικό βλέμμα: «Όπου κι αν πήγαινα μου έλεγαν ότι φταίνε οι Έλληνες Εβραίοι. Ήταν οι χειρότεροι στο στρατόπεδο. Ήταν λιγότεροι από τριακόσιοι και όμως ήταν χειρότεροι από όλους τους άλλους μαζί». Αφού λεηλάτησαν σπίτια στην ύπαιθρο, συνεχίζει, ήρθαν στο Φέλνταφινγκ όπου έκαψαν ακριβά έπιπλα για να ανάψουν φωτιές και να ψήσουν κρέας, έσπασαν μουσικά όργανα για τρεις ορχήστρες, άφησαν το νερό να κυλάει στα ντους. Αλλά τους απευθύνει τον λόγο. Όλοι αυτοί οι Θεσσαλονικείς μιλούν γαλλικά και τα μεγάλα θλιμμένα και σκοτεινά τους μάτια τους κάνουν να μοιάζουν εκκυστικοί και αβώοι, σαν ημι-άγρια ζώα... Γίνονται τρυφεροί όταν μιλούν για τη γενέθλια πόλη τους και είναι περήφανοι που είναι Σεφαραδίτες. Είναι φανερό ότι αισθάνονται ανώτεροι σε σχέση με τους Γίντις Εβραίους. «Δεν μιλούμε γίντις λένε με υπερηφάνεια. Μιλούμε ισπανικά, ελληνικά, γαλλικά και εβραϊκά». Και όταν αυτή ρωτά να μάθει γιατί έσπασαν τα μουσικά όργανα, λαμβάνει μία αφοπλιστική απάντηση: «Επειδή ήταν γερμανικά. [...] Έπρεπε να σπάμε πράγματα όταν απελευθερωθήκαμε. Δεν πειράζει. Μπορούμε να τραγουδήσουμε για σένα χωρίς όργανα. Έχουμε την καλύτερη χορωδία στο στρατόπεδο»²⁴⁸.

Πάνω στα ερείπια του πολέμου γεννήθηκαν ιστορίες αγάπης. Και έγιναν γάμοι. Πολλοί Έλληνες επιζώντες από το Άουσβιτς, τη Βαρσοβία, το Μύντορφ και από πορείες θανάτου συναντούν στη Βαυαρία τη γυναίκα που θα γίνει σύζυγός τους. Και οι γάμοι αυτοί είναι πολύ συχνά «μεικτοί», όταν οι Θεσσαλονικείς ερωτεύονται μια γυναίκα Εβραία από την Κεντρική ή την Ανατολική Ευρώπη. Τα δελτία που σώζονται στο αρχείο της JOINT μαρτυρούν ότι, τις περισσότερες φορές, το «μεικτό» ζευγάρι δεν επιστρέφει στην Ελλάδα²⁴⁹. Ο Σαλβατώρ Σαπόρτα συναντά μία Πολωνέζα, θα την παντρευτεί και θα μείνουν μαζί στη Γερμανία για κάποια χρόνια. Ο Ιακώβ Λεβή συναντά μία γυναίκα από την Τσεχοσλοβακία στο Λάντσμπεργκ το 1946, και μαζί θα περιμένουν έναν χρόνο μέχρι να καταφέρουν να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη. Ο Οβάδια Κοέν αφηγείται στη μέλλουσα σύζυγό του τα ιατρικά πειράματα που έχει υποστεί. Αυτή δέχεται να τον παντρευτεί και η κόρη τους γεννιέται στο Φέλνταφινγκ όπου παραμένουν για τρία χρόνια.

Η Μάγδα Άλτμαν καταγόταν από την Ουγγαρία, συνάντησε τον Θεσσαλονικιό σύζυγό της Ισαάκ Σαλούμ στο Φέλνταφινγκ και μετανάστευσαν μαζί στην Αμερική το 1950²⁵⁰. Ο Σαμ Μωσσε αφηγείται πως παντρεύτηκε και αυτός στο Φέλνταφινγκ, κάτω από μια *huppah* [την τέντα κάτω από την οποία στέκεται το ζευγάρι] και αφού πρώτα υπέγραψαν την *ketoubaḥ* [το γαμήλιο συμβόλαιο], δηλαδή όπως αρμόζει σε έναν εβραϊκό γάμο, ενώ η μεγαλύτερη κόρη τους γεννιέται στο στρατόπεδο. Ο Ισαάκ Σενόρ γνώρισε τη γυναίκα του 3-4 εβδομάδες μετά την Απελευθέρωση. Αυτή καταγόταν από τη Βίλνα. Δεν είχε περάσει καλά-καλά ένας μήνας, ζούσαν σε ένα μικρό χωριό και ενώ περπατούσαν είδαν το Δημαρχείο. Μπήκαν και παντρεύτηκαν στις 20 Ιουνίου. Κάλεσαν δύο μάρτυρες και πήραν ένα μικρό χαρτάκι για πιστοποιη-

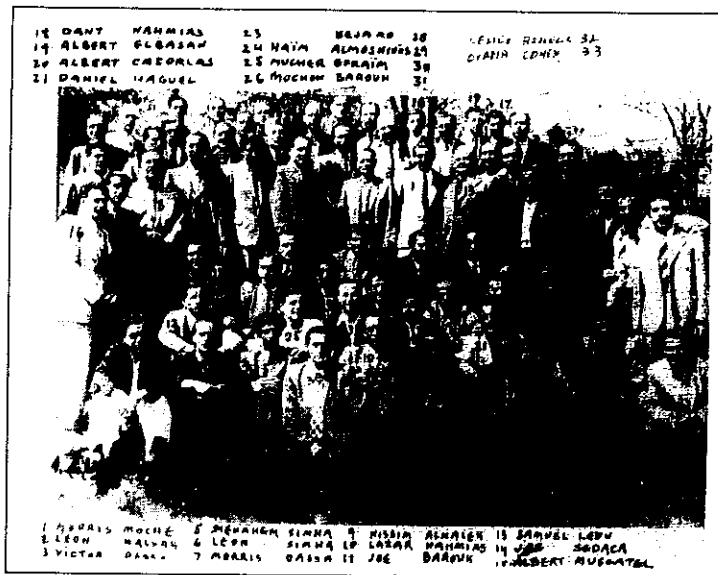
ητικό. Όταν έμαθαν για το Φέλνταφινγκ μετακόμισαν εκεί. Εκεί γεννήθηκε η μεγαλύτερη κόρη τους²⁵¹. Ο Νισίμ Αλμαλέχ ξαναβρίσκει τις δυνάμεις του όταν συναντά την Μπέλλα. Είχε ωραία μεγάλα μάτια που τον γοήτευσαν. Πάμε να χορέψουμε απόψε; Της πρότεινε. Ήταν η πρώτη του φιλενάδα. Επειδή δεν μιλούσε γίντις τον περνούσαν, λέει, για *goy* [μη Εβραίο]. Ο Νισίμ βρήκε για χάρη της Μπέλλας μια σχολή για να σπουδάσει γραφικές τέχνες, της νοίκιασε μάλιστα ένα δωμάτιο στο Μόναχο και πλήρωσε το νοίκι με τα χρήματα που κέρδιζε στη μαύρη αγορά, ενώ παράλληλα εργαζόταν και στην αστυνομία του στρατοπέδου. Πρώτη αυτή κατάφερε να βγάλει βίζα για την Αμερική και τον περίμενε στη Νέα Υόρκη. Η φίλη του Σαλβατώρ Μωσέ, που έφυγε πρώτη για την Παλαιστίνη, δεν τον περίμενε, βρήκε κάποιον άλλον και παντρεύτηκε εκεί. Στα αρχεία της ΙΚΘ σώζεται μία χειρόγραφη *ketoubaḥ*, ένα γαμήλιο συμβόλαιο, υπογεγραμμένο στο Φέλνταφινγκ στις 5 Αυγούστου 1945²⁵². Μαρτυρεί τον γάμο του Μωσσε Αλλαλούφ από τη Θεσσαλονίκη με την Έστερ Μέντελσον από τη Ρουμανία. Λίγο αργότερα, το ζευγάρι ήλθε στη Θεσσαλονίκη. Ο ραβίνος Μιχαέλ Μόλχο επικύρωσε τον γάμο στη Θεσσαλονίκη, στις 18 Σεπτεμβρίου, και αργότερα το ζευγάρι αναχώρησε για τον Καναδά.

Στον κόσμο των DPs υπήρξαν πολλοί γάμοι, μερικές φορές, μάλιστα, παράξενoi. Είναι γνωστό ότι λιγότερες γυναίκες από ό,τι άνδρες επέζησαν από τα ναζιστικά στρατόπεδα²⁵³ και ότι οι περισσότερες από αυτές ήταν μεταξύ 16 και 40 ετών. Στους DPs, δύο στους τρεις ήταν άνδρες. Πολύ σπάνια οι αναφορές της UNRRA, της JOINT κ.λπ. μιλούν για θέματα που αφορούν ειδικά στις γυναίκες και, βέβαια, οι γυναίκες είχαν χαμηλή εκπροσώπηση στις Επιτροπές των DPs²⁵⁴. Ωστόσο, οι γυναίκες επέδειξαν μεγάλη συναισθηματική και φυσική αντοχή στα στρατό-

πεδα των DPs, όπου γέννησαν παιδιά, εκπαιδεύτηκαν ή κατάρτιστηκαν επαγγελματικά και δραστηριοποιήθηκαν στην πολιτική²⁵⁵. Τραυματισμένες έφηβες συναντούν συζύγους εξίσου νέους ή άλλους που έχουν χάσει τα παιδιά τους, ανθρώπους που έμειναν κρυμμένοι ή επιβίωσαν πλάι στα κρεματόρια και όλοι τους νιώθουν έντονη την επιθυμία να παντρευτούν, να διώξουν τη μοναξιά τους και να ξαναρχίσουν μια «κανονική ζωή». Οι γάμοι αποφασίζονται γρήγορα και η μητρότητα ακολουθεί με προσημονή ή με τρόπο. Την άνοιξη του 1946, μία στις τρεις γυναίκες είτε ήταν έγκυος είτε έσπρωχνε ένα καρτσάκι²⁵⁶. Υπήρξε ένα *baby boom* στο οποίο αναφέρονται συστηματικά τα έγγραφα των αμερικανικών, εβραϊκών φιλανθρωπικών οργανώσεων το 1945 και το 1946. Το ποσοστό των γεννήσεων το 1948 ήταν το διπλάσιο από το αντίστοιχο που καταγραφόταν στις ΗΠΑ²⁵⁷. Η Atina Grossman ορθά επισημαίνει²⁵⁸ ότι πέρα από κάθε ψυχαναλυτική εξήγηση, γάμοι και γεννήσεις μαρτυρούν επίσης και μια συνειδητή και ιδεολογική δήλωση από τη μεριά ανδρών και γυναικών που τόσο συχνά επιλέγουν να εκτεθούν σε φωτογραφίες που τους δείχνουν να σπρώχνουν τα καρτσάκια με τα μωρά: «Είμαστε εδώ». Αυτή η δήλωση ενέχει και ένα είδος συμβολικής εκδίκησης, ένα ζωντάνεμα των νεκρών, έτσι ώστε το παρελθόν να πάψει επιτέλους να στοιχειώνει τα θύματα. Οι γυναίκες μοιάζουν αποφασισμένες να διεκδικήσουν τον ρόλο τους στην αναπαραγωγή, να διακηρύξουν τη γονιμότητά τους, να βεβαιωθούν ότι επέζησαν, να τονίσουν την αξιοθαύμαστη είσοδό τους στον κόσμο των ανθρώπων...

Ήδη από το καλοκαίρι του 1945, οι πρώην έγκλειστοι των ναζιστικών στρατοπέδων, μεταμορφώνουν τα στρατόπεδα υποδοχής σε αυτοδιοικούμενες κοινότητες, ακόμα και αν ελπίζουν ότι δεν θα μείνουν εκεί περισσότερο από λίγες εβδομάδες. Μιλούν

για τις εμπειρίες τους, εκφράζουν τις απόψεις τους. Ήξεραν τι είχαν υποστεί από τους Ναζί και πάσχιζαν να βρουν τι θα απογίνουν. Ανάμεσα στο προπολεμικό παρελθόν που θυμούνταν και στα σχέδιά τους για το μέλλον, ανέπτυξαν πολιτιστικές δραστηριότητες που τους βοηθούσαν να γιατρέψουν τις πληγές από το πολύ πρόσφατο παρελθόν²⁵⁹: θέατρο, εφημερίδες, σχολεία, αλλά και θεσμούς αντιπροσώπευσης απέναντι στις αρχές... Η αίσθηση του «ανήκειν» σε μία κοινότητα είναι στενά συνδεδεμένη με την ευθύνη της αυτοδιοίκησης και της αντιπροσώπευσης απέναντι στον στρατό, την UNRRA και τις εβραϊκές οργανώσεις πρόνοιας. Ο αγγλο-εβραϊκός Σύλλογος ανέφερε το 1946 ότι η «εθνική συνείδηση μεταξύ των Εβραίων της Ευρώπης είναι πιο διαδεδομένη και ίσως πιο έντονη από πριν»: Στην κατεχόμενη Γερμανία, οι Εβραίοι απέκτησαν το στάτους μιας «εξωεδαφικής συλλογικότητας» με πολιτικά και μεταναστευτικά δικαιώματα²⁶⁰. Τον Απρίλιο του 1945, η Χάννα Άρεντ έγραφε ότι «ο εβραϊκός λαός έστεκε επί ίσοις όροις με τα άλλα σαράντα τέσσερα μέλη των Ηνωμένων Εθνών και ότι δικαιούνταν να λάβει μέρος στην οργάνωση της νίκης και της ειρήνης»²⁶¹.

Οι Έλληνες φωτογραφίζονται στο Φέλνταφικ
(Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης)

Στη ράχη της πρώτης φωτογραφίας ο Μωύς Σαμουήλ σημειώνει
ότι αυτή πάρθηκε στην Κοινότητα, το Πέσασχ του 1948,
κατά τη διανομή των πακέτων βοήθειας από την Αμερική

7. Για ένα κουτί μπιγιά για τα παπούτσια

Στο κοντσέρτο που δόθηκε μόλις τρεις εβδομάδες μετά την Απελευθέρωση, ο γιατρός Zalman Grinberg, μετέπειτα εκδότης της γίντις εφημερίδας *Undzer Weg* (Ο δικός μας δρόμος), μιλούσε στο όνομα των επιζώντων από «σεβαστές παλιές κοινότητες της Ευρώπης - Βουδαπέστη και Πράγα, Βαρσοβία, Κόβνο και Θεσσαλονίκη»: «Δεν είμαστε ακόμη ζωντανοί [...] είμαστε νεκροί»,

αναφώνησε και συνέχισε εκφράζοντας τον φόβο ότι κανείς δεν θα καταλάβει όσα πέρασαν. Οι Έλληνες Εβραίοι DP's όπως και ένα μέρος των Πολωνών, των Τσέχων και άλλων Εβραίων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης μοιράζονταν τις εμπειρίες των ναζιστικών στρατοπέδων. Υπήρχαν, ωστόσο, διαφορές στο εσωτερικό του She'erit Harleitah, ταξικές ίσως, αλλά και πολιτισμικές. Πολιτισμικές διαφορές που δικαιολογούσαν στα μάτια της μικρής μειονότητας των Σεφαραδιτών την ανάγκη της δημιουργίας του δικού τους συλλογικού οργάνου. Ασφαλώς θα υπήρξαν κορυφαίες στιγμές σύμπνοιας και αλληλεγγύης, άλλωστε τόσο το σιωνιστικό κίνημα όσο και οι «μεικτοί» γάμοι λειτουργούσαν στην κατεύθυνση της υπέρβασης των διαχωριστικών γραμμών.

Επίσης, οι δίκες των κάμπο έφεραν κοντά διαφορετικές ομάδες Εβραίων DP's που τους ένωνε η καθοριστική εμπειρία του στρατοπέδου. Τη δίκη ενός κάμπο από τη Θεσσαλονίκη παρακολούθησαν Εβραίοι από την Ελλάδα, την Πολωνία και τη Λιθουανία. Ο Samuel Gringauz, ως επικεφαλής του Συμβουλίου του Λάντσμπεργκ, μετέδωσε ότι οι παρατηρητές ψήφισαν ομόφωνα την καταδίκη σε θάνατο. Ο ίδιος, μάλιστα, θεώρησε αυτή τη συναίνεση ευοίωνη για την εβραϊκή εθνική συνείδηση²⁹⁹.

Από την άλλη πλευρά, παρατηρητές της εποχής εντυπωσιάζονταν από την έλλειψη αλληλεγγύης ανάμεσα στις διαφορετικές εθνότητες. Τον Οκτώβριο του 1945, ο συντάκτης μιας αναφοράς από το στρατόπεδο προσφύγων του Λάντσμπεργκ, αφού σημειώνει ότι ο πληθυσμός των περίπου 5.500 προσφύγων περιλαμβάνει Εβραίους από την Πολωνία (κατά 74%), τη Λιθουανία, την Ουγγαρία, τη Ρωσία και την Ελλάδα, παρατηρεί: «Αξίζει να σημειωθεί ότι η διοίκηση του στρατοπέδου βρίσκεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στα χέρια των Λιθουανών και αυτό έχει οδηγήσει σε σοβαρές εσωτερικές πολιτικές διαφορές, αφού οι είκοσι επικε-

φαλής των μπλοκ είναι ως επί το πλείστον Πολωνοί»³⁰⁰. Η Χάννα Άρεντ από τη μεριά της, έβλεπε ότι όλες ανεξαιρέτως οι ομάδες προσφύγων ή DP's είχαν αναπτύξει τη δική τους συλλογική συνείδηση και διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους ως Πολωνοί, Εβραίοι, Γερμανοί κ.λπ. Κατέκρινε την αδυναμία τους να αναγνωρίσουν ότι αυτό που τους ένωνε ήταν η έλλειψη «βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων»³⁰¹.

Πράγματι, συχνά οι DP's παρουσιάζονται όχι μόνο απαιτητικοί και επιθετικοί, αλλά και χωρισμένοι σε ομάδες. Ο Αβραάμ Μάνο υπαινίσσεται προβλήματα με τους Ασκεναζίμ. Αποφάσισε μάλιστα, λέει, να αλλάξει το όνομά του σε Αβραάμ Κλάιν! Οι αναμνήσεις του Αβραάμ Μάνο φορτίζονται από το παράπονο της παρατεταμένης «μη αναγνώρισης» της εβραϊκότητας των Σεφαραδιτών, ακόμη και μετά την Απελευθέρωση και απηχούν, πιθανόν, συναισθήματα που συντηρήθηκαν όταν μετανάστευσαν στο Ισραήλ. Ο Σολομών Χαγουέλ, μετά την απελευθέρωση από τους Αμερικανούς, βρίσκεται στο Μόναχο όπου νοικιάζει ένα σπίτι μαζί με άλλους Έλληνες. Είχαν αποφασίσει να εγκατασταθούν στη Γερμανία, λέει, και να στήσουν μία επιχείρηση. Μετά από πολλά χρόνια, η μαρτυρία του για την εποχή εκείνη παραμένει αρκετά «κρυπτική»: «Είχαμε συγκεντρωθεί όλοι στο στρατόπεδο Φέλνταφικ, που ήταν ένα σχολείο των αξιωματικών του Χίτλερ, πολυτελείας και εκεί ήμασταν διάφορες εθνότητες, μεταξύ των οποίων και Εβραίοι Έλληνες, ήταν και χριστιανοί και Ρώσοι. Ήμασταν καλά εκεί πέρα, μας έδιναν τροφή και εκεί θυμάμαι δύο περιστατικά. Το ένα ήταν ότι οι δικοί μας μάλωναν με όλο τον κόσμο. Εγώ δεν μπορούσα να ζήσω μαζί τους και πήγα να ζήσω με τους Πολωνούς, εκ των οποίων ήταν και τρία-τέσσερα άτομα τους οποίους είχα σώσει στα στρατόπεδα και είχαν υποχρέωση από εμένα και ήμουν καλά»³⁰².

Οι προσπάθειες να ρυθμιστούν τα ζητήματα της καθημερινότητας και της μετανάστευσης ωθούσαν συχνά στα άκρα τις ήδη υπάρχουσες εντάσεις που οφείλονταν σε ηλικιακούς, επαγγελματικούς, εθνικούς ή πολιτισμικούς ανταγωνισμούς. Δεν είναι περίεργο που οι εντάσεις αυτές αποσιωπήθηκαν μεταπολεμικά είτε στο Ισραήλ είτε στη Διασπορά, πόσω μάλλον που ακόμη και όταν εκδηλώνονταν αντιμετώπιζονταν με την αγωνία της συμφιλίωσης. Για τον λόγο αυτό, οι πληροφορίες που έχουμε από την *Εβραϊκή Εστία* είναι λακωνικές. «Λυπηρά Επεισόδια» είναι ο τίτλος μιας σύντομης είδησης στις 24 Σεπτεμβρίου 1948, και στο εσωτερικό της διαβάζουμε: «Η ενταύθα εδρεύουσα Παγκόσμια Ένωσις Σεφαραδιτών Ισραηλιτών εζήτησεν από το Συμβούλιον του Παγκόσμιου Εβραϊκού Συνεδρίου την επέμβασίν του διά την αποκατάστασιν της γαλήνης και των καλών σχέσεων μεταξύ των εν Φέλδαφικ της Γερμανίας και εις κοινόν στρατόπεδον ζώντων εκτοπισμένων Εβραίων Σεφαραδίμ και Ασκεναζίμ. Αι σχέσεις αύται είναι από τινός χρόνου τεταραγμένα και το Παγκόσμιον Εβραϊκόν Συνέδριον εθεωρήθη ως ο αρμοδιότερος Οργανισμός προς εξομάλυνσιν των». Στις 5 Νοεμβρίου 1948, εξίσου ελλειπτικά, η ίδια εφημερίδα ανακοινώνει: «Έληξεν το επεισόδιον Σεφαραδίμ και Ασκεναζίμ» και οι αναγνώστες πληροφορούνται ότι το επεισόδιο αυτό προκλήθηκε από την απόφαση του διοικητή του στρατοπέδου να μεταφερθούν δέκα Σεφαραδίτες σε άλλο στρατόπεδο για να «εξασφαλισθεί η τάξη».

Ποιο ήταν λοιπόν αυτό το γεγονός που διασάλευσε την τάξη στο Φέλνταφικ και οδήγησε στην αποπομπή δέκα Σεφαραδιτών; Η αλληλογραφία των Σεφαραδιτών με την Κοινότητα της Θεσσαλονίκης, αλλά και η αλληλογραφία της Παγκόσμια Ένωσις Σεφαραδιτών Ισραηλιτών και του Συμβουλίου του Παγκόσμιου Εβραϊκού Συνεδρίου λύνουν το «μυστήριο»³⁰³.

Τον Ιούνιο του 1948, ο Μωύς Σαμουήλ κοινοποιεί στην Κοινότητα της Θεσσαλονίκης αντίγραφο της επιστολής που έχει απευθύνει στην Πολιτιστική Επιτροπή του Κεντρικού Συμβουλίου των Εκτοπισμένων και το άρθρο το οποίο έχει στείλει σε εφημερίδα των Εκτοπισμένων³⁰⁴. Η επιστολή είναι γραμμένη στα ισπανο-εβραϊκά, με χειρόγραφες προσθήκες στα εβραϊκά, με αναφορές στα ιερά κείμενα και την υπογράφει ως ραβίνος. Η επιστολή αποτελεί έγγραφη διαμαρτυρία επειδή η Κεντρική Επιτροπή των DP's κάνει λόγο για γεγονότα χωρίς να έχει ελέγξει την ακρίβειά τους. Στο όνομα του «ιερού νόμου, της δικαιοσύνης και της ανθρωπιάς» ζητά από τα μέλη της να αναλάβουν προσωπικά την έρευνα. Η επιστολή συνεχίζεται σε δραματικούς τόνους: «Το 1932 παρευρέθηκα σε ένα πογκρόμ», γράφει (αναφερόμενος πιθανόν στο Πογκρόμ της συνοικίας του Κάμπελ στη Θεσσαλονίκη, στις 26 Ιουνίου 1931) και «το 1948 στο Φέλνταφικ παρευρέθηκα για δεύτερη φορά σε ένα πογκρόμ από Εβραίους ενός έθνους, εναντίον Εβραίων ενός άλλου έθνους, μικρού σε αριθμό αλλά μεγάλου σε ιστορία· στην Ισπανία του Τορκεμάδα οι πρόγονοί μας υπέστησαν τη σφαγή της βασίλισσας Ισαβέλλας για να μην αρνηθούν τον ιερό μας νόμο» («I en Feldafing en el 1948 asisti por la segunda ves aoun pogrom de parte de Djidios de ouna nation contra Djidios de outra nation moy tchika en poumero ma grande en la estoria; en la Espania de Torquemada nouestros agouelos somportaron el quemadero de la reyna Isabela, por non renegar nouestra santa ley»). Ο ίδιος, συνεχίζει, δεν ήταν παρών στα επεισόδια διότι είχε μεταβεί στο Βάιλχάιμ για θρησκευτικούς λόγους³⁰⁵, αλλά στο άρθρο του, που επιγράφεται «Pogrom en Feldafing» (Πογκρόμ στο Φέλνταφικ), διηγείται με λεπτομέρειες τα εξής: Την Τετάρτη 7 Ιουνίου, στις 7 το απόγευμα, ο εικοσιπεντάχρονος Πολωνοεβραίος Γιάνεκ

Σνάιντερ πουλούσε μπογιά για τα παπούτσια («vendia boyas de condourias»). Ο Ελληνοεβραίος Νταβίντ Πάρδο, ανέκαθεν πελάτης του, ρώτησε την τιμή που πουλιόταν το κουτί. Ο Πολωνός απάντησε περιφρονητικά «δεν πουλάω στους Έλληνες γιατί είναι κλέφτες και ληστές» («ladrones y bandidos»), ο Έλληνας διαμαρτυρήθηκε: «Εγώ είμαι τίμιος, και σε μένα πάντα πουλάς! Άλλοτε ήμουν τίμιος και τώρα όχι;» Ο Πολωνός επέμεινε: «Όλοι οι Έλληνες είναι το ίδιο». Από τα λόγια ήρθαν στα χέρια... Ο Πολωνός πήρε ένα σίδερο για να χτυπήσει τον Έλληνα, εκείνη την ώρα όμως περνούσε ο Σαλβατώρ Βιβάντε και του το άρπαξε από το χέρι... Πανικός... Έρχεται και ο Σαλβατώρ Σαπόρτα, χτυπάει τον Πολωνό στο κεφάλι και αμέσως τον μεταφέρουν στο νοσοκομείο. Έρχονται τότε οι Πολωνοί και για να ξεσηκώσουν τα πλήθη («por exitar al rouenlo»), διαδίδουν ότι ο Γιάνεκ πέθανε και αρχίζουν να χτυπάνε τους δύο Έλληνες. Ο ένας Έλληνας πήδηξε από το παράθυρο, στον άλλον, στον Σαλβατώρ έβαλαν χειροπέδες, άρχισαν να τον δέρνουν και τον άφησαν μισοπεθαμένο. Οι Πολωνοί κατευθύνθηκαν στις παράγκες των Ελλήνων. Με βενζίνη έβαλαν φωτιά στην πρώτη απομονωμένη κατοικία του ραβίνου Μωύς Σαμουέλ και στο σπίτι του Αβραάμ Μάνο. Πήραν πράγματα αξίας 90-100.000 μάρκων και ύστερα πήγαν και τα έσπασαν όλα στα σπίτια των Ελλήνων, Οβάρδια Κοέν, Ισαάκ Αμάρ, Λεών Μαγιαδό, Σεντάκα Πέπο, Νταβίντ Πάρδο, Βιτάλ Πέσσο, Σαμουέλ Μπέζα, Ισαάκ Κοέν, Μείρ Αλμοσσίνος, Λεών Μασλίαχ. Έπειτα κατευθύνθηκαν στα σπίτια άλλων Ελλήνων, πρώτα στου Σαλβατώρ Σαπόρτα, που απουσίαζε και εκεί χτύπησαν τη γυναίκα του και το παιδί, πήραν τα ρούχα. Έπειτα, πήγαν στο σπίτι του Ζακ Σαλέμ πήραν χρήματα, άρπαξαν το ραδιόφωνο και το πέταξαν από το παράθυρο, έσπασαν τις πόρτες και τα παράθυρα... Πήγαν στο σπίτι του προέδρου Αζριέλ Μωσσε,

πήραν τη σημαία και τη γραφομηχανή, έσυραν τον ίδιο σε άλλο δωμάτιο και άρχισαν να τον χτυπούν στο κεφάλι με σίδερα και μαχαίρια... Στις 2 το πρωί φώναξαν την αμερικανική αστυνομία να βάλει τάξη, αλλά ο αδελφός του Γιάνεκ, που ήταν στο Φόρενβαλντ, ήρθε με σαράντα οπλισμένους φίλους του, σαν να ήταν πόλεμος, αλλά δεν βρήκαν κανέναν από τους Έλληνες. Το πρωί, γύρω στις 9, η συμμορία του αδελφού του Γιάνεκ έψαξε τον Πέπο Σεντάκα που ήταν αστυνομικός, τον βρήκαν στην αστυνομία και τον χτύπησαν στο κεφάλι χωρίς οίκτο και τον άφησαν αναίσθητο. Η αμερικανική αστυνομία παρενέβη. Ο Γιάνεκ, που τον έλεγαν πεθαμένο, βγήκε από το νοσοκομείο την τρίτη μέρα, ενώ εδώ και είκοσι τέσσερις μέρες παραμένουν στο νοσοκομείο, ο Αζριέλ Μωσσή, ο Βιβάντε Σαλβατώρ και ο Πέπο Σεντάκα σε κακή κατάσταση. Οι υλικές ζημιές υπολογίζονται σε μισό εκατομμύριο μάρκα, ρούχα της JOINT, πακέτα με προμήθειες και εργασία τριών χρόνων. Ο εβραϊκός τύπος χωρίς να ελέγξει τα συμβάντα βιάστηκε να περιγράψει τα πράγματα με ανακρίβειες και η στρατιωτική αμερικανική διοίκηση όρισε έναν ραβίνο αξιωματικό να διευθετήσει την υπόθεση. Αυτός αποδείχθηκε αμερόληπτος αλλά μετά άλλαξε γνώμη και θέλησε να διώξει τους ενόχους από το Φέλνταφικ: Θέλησε να στείλει το 90% των Ελλήνων σε άλλο λάγκερ και μόνο μετά από πολλές διαμαρτυρίες έστειλε εννέα από αυτούς σε άλλο στρατόπεδο, 90 χιλιόμετρα μακριά από το Φέλνταφικ. Τους Πολωνούς δράστες (rogotomistas) θα τους δικάσουν... Αυτή είναι με λίγα λόγια η οικτρή κατάσταση των Σεφαραδιτών Εβραίων του Φέλνταφικ, γράφει ο Μωύς Σαμουήλ. Μέχρι στιγμής δεν έχουν αποζημιωθεί όσοι υπέστησαν το πογκρόμ. Και το άρθρο καταλήγει: «Μέχρι τώρα οι μη Εβραίοι έκαναν πογκρόμ. [...] Μετά από όσα συνέβησαν, μετά από τόσες θυσίες, μια εβραϊκή ψυχή κοστίζει πολύ ακριβά, χρειάζονται δυ-

νάμεις για την HaganaH στην Παλαιστίνη και όχι για αναμεταξύ μας. Ο Χίτλερ έστειλε στα κρεματόρια τους Εβραίους χωρίς να κοιτάζει αν είμαστε Ούγγροι, Λιθουανοί, Πολωνοί, Έλληνες... Εβραίοι όλου του κόσμου, ας μπούμε όλοι υπό τη σημαία του Ισραήλ αφήνοντας κατά μέρος τις διαφορές και ας κοιτάξουμε το σπίτι μας. Αν όχι εγώ για μένα, ποιος για μένα, αν όχι τώρα, πότε; El Rey Salomon dicho en sous canticas, me metieron a gouadrar las vinias, ma mi vinia non gouadri»³⁰⁶.

Στην επόμενη επιστολή του προς την Κοινότητα, λίγες μέρες αργότερα³⁰⁷, ο Μωύς Σαμουήλ αναφέρεται και πάλι στα γεγονότα του «πογκρόμ» και της «φανατισμένης μάζας Πολωνών κλεφτών και ληστών», αλλά συμπληρώνει: Για να είμαι δίκαιος πρέπει να πω ότι έχουμε ανάμεσά μας τέσσερα-πέντε μέλη που η συμπεριφορά τους αφήνει να λέγονται πολλά, αλλά αυτοί ήταν κακοί και στη Θεσσαλονίκη, και μαζί με αυτούς τους κατηγορούν όλους». Στις 19 Ιουλίου, καθώς η αγανάκτηση μοιάζει να τον πνίγει, ο Μωύς Σαμουήλ επανέρχεται³⁰⁸: «Ελπίζουμε να λάβετε τη διαμαρτυρία που στείλαμε σε όλες τις σεφαραδίτικες κοινότητες του κόσμου για το πογκρόμ». Και στη συνέχεια προσφέρει αποκαλυπτικές διευκρινίσεις:

Οι Ασkenaζίμ ποτέ δεν έδειξαν την ελάχιστη συμπάθεια προς εμάς. Αυτό το παρατηρήσαμε μόλις μπήκαμε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Για τον ηλίθιο λόγο ότι δεν μιλούσαμε γίντις δεν μας θεωρούσαν Εβραίους. Ακόμη και μετά την Απελευθέρωση, αυτή η αντιπάθεια δεν μειώθηκε. Όλες οι προσπάθειες της πολιτιστικής μας επιτροπής αποδείχθηκαν μάταιες. Κι αν πείσαμε τους υψηλά ιστάμενους αυτό αποδείχθηκε προσωρινό. [...] Εκμεταλλευόμενοι ένα «εμπορικό επεισόδιο», οι Πολωνοί Εβραίοι έδειξαν ότι είναι ικανοί να κάνουν ένα πογκρόμ εναντίον της σεφαραδίτικης μειονότητας και έκαναν ό,τι έκαναν οι αντισημίτες στο Κίονεβ και σε άλλες πόλεις της Πολωνίας. Αυτή η συμμορία περιλάμβανε ανθρώπους με τα πιο χαμηλά ένστι-

κτα, χωρίς αξιοπρέπεια. [...] Πολλοί άνδρες, γυναίκες και παιδιά φοβισμένοι κατέφυγαν σε άλλα στρατόπεδα και έκαναν μέρες να γυρίσουν. [...] Ήταν τρομοκρατημένοι, κανείς δεν περίμενε ότι Εβραίοι μπορούν να κάνουν πογκρόμ. [...] Οι εφημερίδες έσπευσαν να γράψουν «πράξεις χουλιγκανισμού από Εβραίους της Ελλάδας» αλλά κανένας δημοσιογράφος δεν πήγε επί τόπου να μάθει τι έγινε. Μονάχα οι εφημερίδες *Unsere Weg* και *Ibergang* (στα γίντις) έγραψαν, μία βδομάδα αργότερα, για τους πογκρομίστας και τους χαρακτήρισαν ληστές. Αλλά κανείς δεν βρήκε το κουράγιο να δημοσιεύσει την απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου του Φέλνταφικ, απόφαση συλλογικής τιμωρίας (κατά το σύστημα των Ναζί) για να δώξουν όλους τους Σεφαραδίτες από το στρατόπεδο. Μετά από παρέμβασή μας, ο διοικητής απομάκρυνε μονάχα πέντε. [...] Αυτοί που έμειναν είναι σε κακή κατάσταση. Κάποιοι εργάζονταν από κοινού σε ένα σεφαραδίτικο κομάντο και οι διοικητές του στρατοπέδου βρήκαν την ώρα να το διαλύσουν. Άλλοι δούλευαν στα σπίτια τους τα οποία κατέστρεψαν οι Ασkenaζίμ και τώρα είναι καταδικασμένοι να πεθάνουν στην πείνα. Στο αίτημά μας να γίνει έρευνα και να βρεθούν οι ένοχοι (ακόμα και Σεφαραδίτες), οι υπεύθυνοι μας απάντησαν «δεν μπορούμε να βρούμε τους υπευθύνους ανάμεσα σε 2.000 και 3.000 Εβραίους Πολωνούς». Είναι χαρακτηριστικό ότι κανένας Εβραίος άλλης εθνότητας δεν έλαβε μέρος εκτός από τους Πολωνούς. [...] Εμείς που κάναμε δεήσεις στη γενέθλια πόλη μας για τα πογκρόμ τους, εμείς που τους βοηθήσαμε όταν ήταν καθοδόν για την Παλαιστίνη, βλέπουμε τώρα. [...] Δυστυχώς επειδή είμαστε λίγοι, κανένας δεν είναι μέλος στο Κεντρικό Συμβούλιο στο Μόναχο για να υπερασπιστεί το δίκαιό μας. [...] Ελπίζουμε ότι θα διαμαρτυρηθείτε στο Κεντρικό Συμβούλιο και στη Διοίκηση του Φέλνταφικ, για να γίνει έρευνα, να τιμωρηθούν οι υπεύθυνοι και να δοθούν αποζημιώσεις. [...] Η ανοιχτή επιστολή που στείλαμε σε όλες τις εβραϊκές εφημερίδες της Γερμανίας δεν δημοσιεύτηκε. Υποθέτουμε ότι δεν θέλουν να βγει στο φως η αλήθεια και συμβιβάστηκαν με τους διοικητές του στρατοπέδου αλλά εμείς είμαστε πάντα τα θύματα. Αλλά ελπίζουμε ότι με τη μεσολάβησή σας...

Από την πλευρά της εβραϊκής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης, που αποκρίνεται πάντα πρόθυμα και ευγενικά στα ερωτήματα και στα αιτήματα των αδελφών από τη Γερμανία θα υπάρξει σιωπή. Καμία συνέχεια δεν θα δοθεί σε αυτό το λεπτό, διπλωματικό επεισόδιο. Τα χρόνια είναι δύσκολα, ανάμεσα στη σφύρα της ηθικής και υλικής ανασυγκρότησης και τον άκμονα του εμφυλίου πολέμου, ανάμεσα στα διλήμματα και τις διαφορές της καθημερινής και της πολιτικής ζωής, ανάμεσα στις σκέψεις για μετανάστευση στην πολλά υποσχόμενη Αμερική ή στην Ουτοπία του Ισραήλ και στην επιλογή της παραμονής στη γενέθλια πόλη. Περισσότερες διχόνοιες μονάχα βλάπτουν και ασφαλώς περισεύουν...

Ωστόσο, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, οι Σεφαραδίτες του Φέλνταφικ ήταν αποφασισμένοι να μην αφήσουν το επεισόδιο να αγνοηθεί. Έναν μήνα αργότερα, απευθύνουν στην Παγκόσμια Ομοσπονδία Σεφαραδιτικών Κοινοτήτων (World Federation of Sepharadi Communities, WFSC) επιστολή διαμαρτυρίας πανομοιότυπη με εκείνη που έστειλαν στη Θεσσαλονίκη. Θα ακολουθήσει έντονη επιστολική και διπλωματική δραστηριότητα³⁰⁹. Η επιστολή των Θεσσαλονικιών κοινοποιείται σε αγγλική μετάφραση στο Παγκόσμιο Εβραϊκό Συνέδριο (WJC) και τον Αύγουστο, ο πρόεδρος του L. Kubowitzki, αναθέτει στον Kurt Grossman, ειδικό σε θέματα DPs να διερευνήσει την υπόθεση. Ο τελευταίος απευθύνεται σε δύο ανθρώπους: στον David Treger στην «Κεντρική Επιτροπή των Απελευθερωμένων Εβραίων της αμερικανικής ζώνης» και στον William Haber, σύμβουλο εβραϊκών θεμάτων στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Πρώτος απαντά ο Haber και ενημερώνει ότι οι στρατιωτικές αρχές παρενόβησαν αμέσως, ότι διενήργησαν έρευνα, ότι η εκδοχή της ιστο-

ρίας όπως μεταφέρθηκε στον Grossman είναι υπερβολική, καθότι το επεισόδιο ήταν πολύ άσχημο αλλά όχι τόσο αιματηρό («very ugly but not so bloody»), ότι το άδικο βαρύνει τόσο τους Ασκεναζίμ όσο και τους Σεφαραδίμ και τέλος, ότι η απομάκρυνση των Σεφαραδιτών ταραξιών δεν έγινε για λόγους διακρίσεων αλλά για πρακτικούς λόγους, για λόγους προστασίας και όχι τιμωρίας. Λίγο αργότερα απαντά και ο Tregler με αντίγραφο της επιστολής της Κεντρικής Επιτροπής στα γίντις και με αγγλική μετάφραση: Ο καυγάς, ισχυρίζεται, αφορούσε σε οικονομικό ζήτημα, οι Έλληνες χτύπησαν βίαια τον Πολωνό, η φήμη που διαδόθηκε οδήγησε στον θυμό και στην επίθεση... Αντιπροσωπεία των Σεφαραδιτών, ήταν αυτή που ζήτησε την απομάκρυνση ορισμένων από το στρατόπεδο. Ο Kurt Grossman διαβιβάζει τις αναφορές που έλαβε για να δεχθεί την 1η Δεκεμβρίου 1948, μία συγκρατημένα οργισμένη απάντηση από τον Simon Nessim, πρόεδρο της WFSC. Χωρίς να μπορεί να αποφανθεί ποιος έχει δίκιο και ποιος άδικο, ο Simon Nessim δεν μπορεί να αποδεχθεί ότι η επίθεση σε μια ολόκληρη ομάδα προκλήθηκε από μια ανεπιβεβαίωτη φήμη και ότι στο γράμμα του κ. Shlemowitz (εκ μέρους της Κεντρικής Επιτροπής από το Μόναχο) δεν διαφαίνεται καμία «ενοχή» ως εάν η «τρομερή έκρηξη» να ήταν «φυσικό» αποτέλεσμα της φήμης. «Μοιάζει να θέλει να δικαιολογήσει το επεισόδιο από τη φύση του για μας τους Εβραίους απεχθές, στην προοπτική της ιστορίας του διωγμού μας». Ο Nessim ζητά να επιστήσουν την προσοχή στην ομάδα των Πολωνών ότι υπήρξε αδικία και ότι τιμωρήθηκε μία ολόκληρη ομάδα ανθρώπων για ένα-δύο άτομα. Καθώς αρμόζει, ο Grossman κοινοποιεί την επιστολή στο ΖΚ που με τη σειρά του απαντά με επιστολή της 27ης Ιανουαρίου 1949. Εμφανίζεται τώρα ένα επιχείρημα από το πρόσφατο παρελθόν της γειτνίασης που συμφω-

νεί με την εκδοχή της «παλιάς αντιπάθειας»: Οι Έλληνες συγκεντρωμένοι σε ένα μπλοκ και σε ξεχωριστά σπίτια με τη συμπεριφορά τους τρομοκρατούσαν τον υπόλοιπο πληθυσμό, αποσπούσαν προνόμια, πακέτα βοήθειας για τους εργαζόμενους ενώ δεν ήθελαν να δουλέψουν, μια φορά επιτέθηκαν σε Λιθουανούς ή Πολωνούς κρεοπώλες και παρενέβη η στρατιωτική αστυνομία... Η ατμόσφαιρα ήταν φορτισμένη. Και ασφαλώς, καταλήγει η επιστολή από την Κεντρική Επιτροπή: «Λυπούμαστε όταν ακούμε συγκρίσεις με πογκρόμ» και «δεν αναγνωρίζουμε ξεχωριστές ομάδες Εβραίων ανάλογα με την καταγωγή τους»... Τώρα, πάντως, η «κακή ατμόσφαιρα» («unhealthy atmosphere») έχει παρέλθει. Ο Grossman γράφει και πάλι στον Simon Nessim διαβεβαιώνοντας ότι στην Κεντρική Επιτροπή δεν αναγνωρίζουν «ξεχωριστές ομάδες» και ότι «το λυπηρό κεφάλαιο έκλεισε επίτελους προς ικανοποίηση όλων των ενδιαφερομένων».

Για κάποιους Πολωνούς αμόρφωτους, όποιος δεν ήξερε γίντις δεν ήταν Εβραίος, λέει σε μία συνέντευξή του ο Πρίμο Λέβι, και συμπληρώνει: «Εμείς οι Ιταλοί Εβραίοι ήμασταν ευάλωτοι· εμείς και οι Έλληνες ήμασταν οι τελευταίοι των τελευταίων»³¹⁰. Το διπλωματικό επεισόδιο στο Φέλνταφικ, μεταξύ Ελλήνων και Πολωνών Εβραίων, μπορούσε πράγματι να θεωρηθεί λήξαν. Πάντως, ο καυγάς δεν έγινε απλώς για «business reasons» αλλά για «un koti de boyas de condouigas» («για ένα κουτί μπογιά για τα παπούτσια») και για όλα όσα δηλώνει αυτή η πρόταση και η μεικτή γλώσσα της: φτώχεια, θυμό και έλλειψη κατανόησης.

8. Μετανάστευση: Αμερική ή Έρετς Ισραέλ

Φθάνουμε στη τελευταία φάση της ιστορίας των στρατοπέδων για τους DPs, αυτή που ενώνει και ταυτόχρονα χωρίζει τους

Εβραίους επιζώντες στη Βαυαρία. Οι διαδρομές τους, οι περιπλανήσεις τους κρατούν μερικές φορές χρόνια, μέχρι τη στιγμή που θα ξεκαθαρίσουν ή θα γίνουν εφικτές οι επιλογές τους αναφορικά με τον προορισμό τους. Οι δυνατότητες και οι ευκαιρίες για μετανάστευση και μετεγκατάσταση προσφέρονταν σταδιακά. Την άνοιξη του 1947, η καναδική κυβέρνηση εισήγαγε ένα πρόγραμμα εργασίας για τους μετανάστες DPs, ενώ νομοθετική πράξη του 1948 επέτρεψε σε πολλούς να μεταναστεύσουν. Τον Ιούνιο του 1948, το αμερικανικό Κογκρέσο ενέκρινε τη νομοθετική πράξη που κατέστησε για πρώτη φορά δυνατή τη μετανάστευση σε μεγάλη κλίμακα, αλλά μονάχα το 1950 η πράξη αυτή τροποποιήθηκε ώστε να επιτραπεί σε περισσότερους Εβραίους να μεταναστεύσουν³¹¹. Για τους Εβραίους DPs, την ευφορία για την απόφαση των Ηνωμένων Εθνών σχετικά με τον Διαμελισμό της Παλαιστίνης (29/11/1947), τη διαδέχθηκε η απογοήτευση για τον πόλεμο που ξέσπασε. Η ίδρυση του κράτους του Ισραήλ τον Μάιο του 1948 υπήρξε κομβική στιγμή επιτρέποντας τη νόμιμη πλέον μετανάστευσή τους. Από τα 73 πρόσωπα της λίστας του 1947 για τους οποίους γνωρίζω τον τελικό προορισμό, περίπου 25 μετανάστευσαν στην Αμερική και άλλοι τόσοι στο Ισραήλ, ενώ στα δάχτυλα του ενός χεριού μετριούνται όσοι είτε μετανάστευσαν στον Καναδά, την Αργεντινή ή αλλού, είτε επέστρεψαν στην Ελλάδα.

Δεν θα ήθελα να σταθώ στις *a posteriori* εκλογικεύσεις και δικαιώσεις της επιλογής του προορισμού, έτσι όπως τις εκθέτουν στην κάμερα ή στο μικρόφωνο στις δεκαετίες του 1980 και 1990. Επιμένω, αντίθετα, στο γεγονός ότι την εποχή εκείνη έμοιαζαν να ανοίγονται πολλοί δρόμοι και κανένας από αυτούς δεν ήταν στρωμένος με ρόδα. Οι επιλογές καθορίζονταν από αντικειμενικούς παράγοντες (συγγενείς που σώθηκαν και έχουν ήδη επι-

στρέψει ή εγκατασταθεί αλλού, οικονομική αποκατάσταση ή ανάλογες προσδοκίες) αλλά σε μεγάλο βαθμό από τη συγκυρία ή από τυχαία συναπαντήματα. Από την ιδεολογία επίσης: Για πολλούς εκτοπισμένους που είχαν χάσει τις οικογένειές τους, η σιωνιστική κουλτούρα προσέφερε δεσμούς με μία κοινότητα και ένα ουτοπικό όραμα που μπορούσε να στηρίξει την επιβίωση, να λειτουργήσει ως αντίδοτο στην απελπισία. Όχι βέβαια για όλους.

Αυτή η αίσθηση των πολλαπλών δρόμων και των πιθανών προορισμών αναδύεται από τη συγκλονιστική συνέντευξη που έδωσε στις 5 Αυγούστου 1946, στον David Boder, μία νεαρή Θεσσαλονικιά, στο Παρίσι³¹². Η Ρίτα Μπενμαγιόρ, εικοσάχρονη νεαρή, αφού εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς, μεταφέρθηκε στα στρατόπεδα Ράβενσμπρυκ (Ravensbrück), Ρέτζοφ (Retzow) και Μάλχοφ (Malchow), από όπου απελευθερώθηκε από τους Σοβιετικούς. «Οι Ρώσοι ήταν καλοί μαζί μας», λέει, «μας έδωσαν φαγητό και σαπούνι να πλυθούμε». Έπειτα, με άλλους είκοσι πέντε συντρόφους παίρνει τους δρόμους περπατώντας για τρεις εβδομάδες, κλέβοντας τρόφιμα, για να επιστρέψει στη Γερμανία στην αμερικανική ζώνη. Η συνέντευξη πραγματοποιείται στο Παρίσι, σε έναν οίκο για ενήλικες που έχει ιδρύσει η Αμερικανική Επιτροπή για Εβραίους Πρόσφυγες. Από τη συνέντευξη προκύπτει ότι η Ρίτα έχει φθάσει στο Παρίσι εδώ και έναν χρόνο, ακολουθώντας δύο φίλες τις οποίες γνώρισε στην πορεία μετά την Απελευθέρωση. Επιβιβάστηκε λοιπόν μαζί τους σε ένα τρένο με προορισμό το Παρίσι. «Δεν ήθελα να πάω στην Ελλάδα, δεν έχω οικογένεια». Στην πραγματικότητα έχει έναν αδελφό που, αφού πρώτα επέστρεψε στην Ελλάδα όπου δεν βρήκε κανέναν, κατάφερε να μεταναστεύσει στην Παλαιστίνη. Η ίδια μιλά σπαστά γερμανικά: «Αν γυρνούσα στην Ελλάδα, θα έβλεπα

το σπίτι χωρίς τη μητέρα μου και τον πατέρα μου, δεν μπορώ να το δω αυτό». Και τι υπολογίζεις να κάνεις τώρα; «Θα πάω στην Αμερική». Χάρη σε έναν Αμερικανό στρατιώτη βρήκε τη διεύθυνση ενός θείου της στην Αμερική και τώρα περιμένει να «ανοίξει η γιοτα» για τους Έλληνες ώστε να μπορέσει να μεταναστεύσει. Εν τω μεταξύ εργάζεται...

Το 1946, οι Βρετανοί εισηγήθηκαν τη δημιουργία μιας αγγλο-αμερικανικής Επιτροπής Έρευνας για την Παλαιστίνη, ελπίζοντας έτσι να εμπλέξουν τις ΗΠΑ στην εξεύρεση πολιτικής λύσης. Από τους 138.320 ερωτηθέντες Εβραίους DP's στην αμερικανική, βρετανική και γαλλική ζώνη (οι Σοβιετικοί δεν επέτρεψαν την είσοδο στην Επιτροπή), 118.570 δήλωσαν την Παλαιστίνη ως προτιμώμενο προορισμό. Ασφαλώς, πολλοί από αυτούς θα προτιμούσαν μια ήσυχη ζωή στην Αμερική, στη «χρυσή χώρα» (*goldene medinah* στα γίντις), αλλά την εποχή εκείνη η επιλογή αυτή δεν διαγραφόταν ως εφικτή στον ορίζοντα³¹³. ή ενδεχομένως για πολλούς, ακόμα και αν δεν είχαν την πρόθεση να πάνε στο Έρετς Ισραέλ, η απάντηση συνιστούσε πολιτική δήλωση. Η Shoah δεν μετέτρεψε όλους τους επιζώντες σε δραστήριους σιωνιστές, αλλά η μεγάλη πλειονότητα ανάμεσά τους πίστευαν ότι ένα εβραϊκό κράτος θα είχε βοηθήσει να σωθούν πολλοί³¹⁴. Στην πράξη, στους κόλπους των DP's καλλιεργήθηκε ένας ιδιαίτερος σιωνισμός που ανταποκρινόταν τόσο στις ιδεολογικές όσο και στις πρακτικές ανάγκες των εκτοπισμένων³¹⁵. Οι Σιωνιστές ήταν οι μόνοι που διέθεταν συγκεκριμένο πρόγραμμα που έμοιαζε να έχει νόημα μετά την καταστροφή, ενώ παράλληλα ενθαρρύνοντας τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους στη Γερμανία έδιναν στους εκτοπισμένους τη δύναμη να πάρουν τις τύχες στα χέρια τους, εκλέγοντας αντιπροσώπους, επιβλέποντας τη διανομή

αγαθών και υπηρεσιών, εν ολίγοις εμπυχώνοντας την αυτο-οργάνωση και την αυτοδιοίκηση. Από την άλλη πλευρά, ο πληθυσμός των Εβραίων DP's μπορούσε πράγματι να αποτελέσει μοχλό άσκησης πίεσης για τη δημιουργία εβραϊκού κράτους. Η εβραϊκή ηγεσία στην Παλαιστίνη και ο ίδιος ο Μπεν Γκουριόν, ο οποίος κατά τη διάρκεια του 1945 και του 1946 επισκέφθηκε αρκετές φορές τα στρατόπεδα των DP's στη Γερμανία, το γνώριζε αυτό καλά. Έως το τέλος του 1945, το σιωνιστικό κίνημα ανάμεσα στους εκτοπισμένους της Γερμανίας εμφανίζεται ενωτικό, μοιάζει να υπερβαίνει τις προπολεμικές διαιρέσεις, αλλά από τις αρχές του 1946, το στρατόπεδο της ενότητας, ως αξία και ως πρακτική ανάγκη, γίνεται απλώς μία «τάση» ανάμεσα σε άλλες³¹⁶.

Το 1946, ο αγώνας για ελεύθερη μετανάστευση στην Παλαιστίνη αναδεικνύεται σε κεντρικό ζήτημα στη ζωή των DP's, που νιώθουν πλέον παγιδευμένοι σε γερμανικό έδαφος. Η εκστρατεία για να επηρεασθεί η κοινή γνώμη εστιάζει πλέον στην Παλαιστίνη, στο Λονδίνο και την Ουάσιγκτον, αλλά και στα λιμάνια από όπου αποπλέουν τα πλοία που μεταφέρουν παράνομους μετανάστες καθώς και στα βρετανικά στρατόπεδα της Κύπρου, όπου οδηγούνται οι μετανάστες όταν οι Βρετανοί σταματούν τα πλοία τους πριν προσεγγίσουν τις ακτές της Παλαιστίνης³¹⁷.

Στα χρόνια της ανάκαμψης από τα δεινά του πολέμου, με εξαίρεση τις ΗΠΑ, η ιστορία των DP's δεν βρίσκει θέση στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων³¹⁸. Στην Αθήνα, η *Εβραϊκή Εστία*, που έχει σαφή σιωνιστικό προσανατολισμό, δημοσιεύει στις 15 Αυγούστου 1947, άρθρο με τίτλο «Η Επιτροπή Ερεύνης του ΟΗΕ επισκέπτεται στρατόπεδα εκτοπισμένων», με έναν πέραν πάσης αμφιβολίας υποτίτλο: «Μόνη λύσις η μετανάστευσις εις Παλαιστίνην». Στο εσωτερικό του άρθρου γίνεται αναφορά στο Υπόμνημα που συνέταξαν οι ίδιοι οι εκτοπισμένοι: «Εκ μέρους του

Κεντρικού Συμβουλίου του εκπροσωπούντος τας 250.000 των εν Γερμανία και Αυστρία εκτοπισμένων Εβραίων υπεβλήθη εις την Επιτροπήν Ερεύνης υπόμνημα 10 σελίδων. Δι' αυτού εκδηλούται η αμετάτρεπτος απόφασις των εκτοπισμένων όπως μη συγκατατεθούν εις μίαν νέαν διασποράν και η θέλησις όλων όπως μεταναστεύσουν εις Παλαιστίνην και επιδοθούν εκεί εις την αποκατάστασιν μιας νέας ελευθέρας και σταθεράς ζωής δι' αυτούς και διά τα τέκνα των».

Η επιστολή της σεφαραδίτικης Ομοσπονδίας στις 12 Σεπτεμβρίου 1948 προς την Κοινότητα της Θεσσαλονίκης αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι το σημαντικότερο για αυτούς είναι να εγκαταλείψουν τη Γερμανία όσο το δυνατόν γρηγορότερα («lo mas enteresante para moztotos es de abandonar la Allemagna alo mas presto possibile») και ενημερώνει ότι δεκαεπτά μέλη έχουν ήδη αναχωρήσει για το Έρετς Ισραέλ (εκ των οποίων τρία με το πλοίο «Έξοδος»), ένας για το Παρίσι και δύο για τον Καναδά. Ο δεύτερος, μάλιστα, ο Ελί Μπενγιακάρ, «με άλλο όνομα αφού η ηλικία του δεν του επέτρεπε να εγγραφεί»³¹⁹. Να υπενθυμίσουμε ότι το περίφημο πλοίο «Έξοδος» ήταν ένα αμερικανικό κρουαζιερόπλοιο το οποίο απέπλευσε από το λιμάνι της Μασσαλίας τον Ιούλιο του 1947 με επιβάτες περίπου 5.000 Εβραίους DP's. Όταν το πλοίο πλησίασε τις ακτές της Παλαιστίνης χτυπήθηκε από καταγίδα και έγινε αντιληπτό από τους Βρετανούς. Ακολούθησε σύγκρουση με αποτέλεσμα πλήρωμα και επιβάτες να οδηγηθούν, όπως συνηθίζοταν, σε βρετανικό στρατόπεδο στην Κύπρο. Με ειδική παρέμβαση του Βρετανού υπουργού εξωτερικών Μπέβιν, οι πρόσφυγες οδηγήθηκαν πίσω στη Γερμανία προς παραδειγματισμό. Μετά από τρεις μήνες, το πλοίο ελλιμενίστηκε στο Αμβούργο και οι πρόσφυγες σύρθηκαν έξω διά της βίας και μεταφέρθηκαν στη βόρεια Γερμανία. Το επεισόδιο προκάλεσε βεβαίως τη

διεθνή κοινή γνώμη, ενώ στη Γερμανία πολλοί Εβραίοι DP's έκαναν απεργία πείνας σε ένδειξη διαμαρτυρίας.

Ο δρόμος από το Φέλνταφικ για το Έρετς Ισραέλ περνά συνήθως από την Ιταλία³²⁰. Από το τέλος του καλοκαιριού του 1945 έως τον Ιούνιο του 1948, περίπου 50.000 Εβραίοι πρόσφυγες οδηγημένοι από την Εβραϊκή Ταξιαρχία, ένα σώμα από Εβραίους στρατιώτες που είχαν συμμετάσχει με τους Άγγλους στην εισβολή στην Ιταλία³²¹ και από απεσταλμένους από την Παλαιστίνη³²² διέσχισαν τις Άλπεις και έφθασαν στην Ιταλία. Οι πρόσφυγες στεγάζονταν σε συνήθη στρατόπεδα προσφύγων ή σε σιωνιστικά στρατόπεδα προετοιμασίας για τη μετανάστευση, «hachsharot». Στην Ιταλία, που βρισκόταν σε δεινή οικονομική κατάσταση, η στρατιωτική παρουσία των Βρετανών ήταν έντονη και τα συμφέροντα που συνδέονταν με τη Βρετανική Εντολή στην Παλαιστίνη καθιστούσαν κατ' αρχήν δύσκολη τη μετανάστευση των προσφύγων κάθε εθνικότητας, οι οποίοι συνέρρεαν κατά χιλιάδες. Ωστόσο, εκατοντάδες, μερικές φορές χίλιοι πρόσφυγες κάθε μήνα, διασχίζουν τα σύνορα «παρανόμως». Οι φύλακες των συνόρων και οι καραμπινιέροι έκλειναν ηθελημένα τα μάτια, ενώ η στάση των αρχών, η οποία ήταν επισήμως ουδέτερη αλλά στην πράξη ευνοούσε τη μετανάστευση, θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: «Παρά τα απρόβλεπτα προβλήματα που θέτει η άφιξη εκατοντάδων προσφύγων, δεν είναι δυνατόν να εγκαθιδρυθεί πραγματικό σύνορο και δεν είναι δυνατόν οι ιταλικές αρχές να ακολουθήσουν αντι-εβραϊκή πολιτική» («non e possibile istituire una vera linea di frontiera et non e possibile per le autorita italiane fare una politica anti-ebraica»)³²³. Από τον Αύγουστο του 1945, το σιωνιστικό κίνημα δραστηριοποιείται και απεσταλμένοι από την Παλαιστίνη ναυλώνουν πλοία που μεταφέρουν κρυφά τους Εβραίους από τα ιταλικά λιμάνια, τα

οποία δεν τελούσαν υπό στρατιωτικό, βρετανικό έλεγχο, ενώ οι Ιταλοί βοηθούσαν ή απλώς έκαναν τα στραβά μάτια.

Στην Ιταλία φθάνουν βέβαια και Εβραίοι, από διαφορετικές διαδρομές, που απελευθερώθηκαν σε άλλα στρατόπεδα. Ο Μωσέ Αελιών, λόγου χάρη, εκτοπίστηκε από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτς και οι πορείες θανάτου τον οδήγησαν στα στρατόπεδα του Μάουτχάουζεν, του Μελκ και του Έμπενζεε, έως την απελευθέρωσή του τον Μάιο του 1945³²⁴. Μετά από πολλά χρόνια, αφηγείται στον Ι. Σιμπή, πως τον Ιούνιο του 1945 ξεκίνησε να επιστρέψει στην Ελλάδα μέσω Ιταλίας³²⁵. Η συνάντηση με στρατιώτες της Εβραϊκής Ταξιαρχίας υπήρξε καθοριστική για να αλλάξει γνώμη και να κατευθυνθεί στο στρατόπεδο στο Σάντα Μαρία ντι Μπάγκνι (Santa Maria di Bagni). Εκεί διαπίστωσαν ότι δινόταν προτεραιότητα για την επιβίβαση σε πλοία για την Παλαιστίνη σε Εβραίους που έφθαναν από άλλα μέρη της Ευρώπης. «Εμείς οι Έλληνες θεωρούμαστε νταήδες. Πήγαν κάποιοι στο Μπάρι, χτύπησαν το χέρι στο τραπέζι και τότε πήραν πέντε από μας και τους έστειλαν στην Παλαιστίνη». Για τους υπόλοιπους το ταξίδι έχει συνεχείς αναβολές και μετακινήσεις, στη Ρώμη, στη Γένοβα, μέχρι την επιβίβαση σε ένα πλοίο τον Ιούνιο του 1946. Έξω από τις ακτές, οι Άγγλοι συλλαμβάνουν το πλοίο και ο Μωσέ Αελιών περνά λίγες εβδομάδες στο στρατόπεδο Ατλίτ, μέχρις ότου περπατήσει ελεύθερος στο Τελ Αβίβ.

Ο Ντάριο Άντζελ θυμάται ότι έφυγε από τη Γερμανία, από το Φέλνταφικ, χωρίς χαρτιά, και ότι διέσχισε τα ιταλικά σύνορα κρυμμένος μέσα σε ένα αμερικάνικο φορτηγό. Έφθασε στη Μπολόνια και από εκεί στη Μοντένα. Στο πανεπιστήμιο της πόλης είχε δημιουργηθεί ένα μεγάλο στρατόπεδο για τους πρόσφυγες. Ο Ντάριο πουλούσε σκεπάσματα στους Ιταλούς και έβγαζε αρκετά χρήματα για να πηγαίνει στο θέατρο και τον κινηματο-

γράφο. Έδειχνε τον αριθμό του στρατοπέδου που ήταν χαραγμένος στο μπράτσο του και έτσι ταξίδευε χωρίς να πληρώνει εισιτήριο. Ενόσω ακόμη βρισκόταν στην Ιταλία, έμαθε ότι ο αδελφός του ήταν ζωντανός. Πέρασε από το Μιλάνο και από τη Φλωρεντία πριν καταλήξει στη Σάντα Σεζάρια (Santa Cesarea) όπου περίμενε εννέα μήνες μέχρις ότου να επιβιβασθεί σε ένα πλοίο για την Παλαιστίνη. Οι Άγγλοι σταμάτησαν το πλοίο και έτσι αναγκάστηκε να περάσει άλλους έξι μήνες στην Κύπρο, προτού φθάσει επιτέλους στην Παλαιστίνη, όπου υποχρεώθηκε να παραμείνει άλλο έναν μήνα στο αγγλικό στρατόπεδο Ατλίτ. Ο Μεναχέμ Σαμπετάι, που βρισκόταν και αυτός στο Φέλνταφικ, απέρριψε, λέει, την ιδέα να μεταναστεύσει στις ΗΠΑ ή στη Σοβιετική Ένωση και ακολούθησε την Εβραϊκή Ταξιαρχία για να περάσει στην Ιταλία. Και το δικό του πλοίο το σταμάτησαν οι Άγγλοι, και αυτός αναγκάστηκε να παραμείνει ενάμιση χρόνο στην Κύπρο πριν φθάσει στην Παλαιστίνη, το Πάσχα του 1947. Ο Ντάριο Σεβή θυμάται πως μια μέρα συνάντησε στο Μόναχο στρατιώτες της Εβραϊκής Ταξιαρχίας που αναζητούσαν επιζώντες. Τους έδειξε τον δρόμο για το Φέλνταφικ. «Οι στρατιώτες μιλούσαν για το Έρετς Ισραέλ και τη Μεσόγειο». Για πολλούς πρόσφυγες, οι πολεμιστές από την Παλαιστίνη με το άστρο του Δαβίδ υπερήφανα κεντημένο πάνω στη στολή συμβόλιζαν μια νέα εβραϊκή ταυτότητα. Μαζί με καμιά σαρανταριά άλλους, χωρίς να το πολυσκεφτούν, έφυγαν για την Ιταλία όπου έφθασαν διαφεύγοντας τον έλεγχο στα σύνορα. Στο στρατόπεδο προσφύγων στη Μοντένα πέρασαν τις γιορτές του Ρος Ασανά και του Γιομ Κιπούρ, αλλά ούτε που τους πέρασε από τον νου η ιδέα να πάνε στη συναγωγή... Ο αδελφός του αποφασίζει τότε να επιστρέψει στην Ελλάδα, για να αναζητήσει την αδελφή τους, αλλά τον αποτρέπει από το να πάει μαζί του, φοβούμενος την επιστράτευση. Το ελληνι-

κό κράτος δεν επεφύλασσε καμία ευνοϊκή μεταχείριση για όσους έβγαιναν από τη δίχρονη κόλαση των ναζιστικών στρατοπέδων³²⁶. Αντίθετα, τους καλούσε στα μέτωπα της μάχης ενός ανελέητου εμφύλιου πολέμου που είχε ήδη ξεσπάσει την άνοιξη του 1946. Ο Ντάριο Σεβή παρέμεινε εντέλει στην Ιταλία έως τον Σεπτέμβριο του 1946 και μετά από έναν αναγκαστικό σταθμό στην Κύπρο έφθασε στην Παλαιστίνη τον Απρίλιο του 1947. Και ο Ιακώβ Δεβή, μαζί τη γυναίκα του, η οποία καταγόταν από την Τσεχία και την οποία είχε παντρευτεί στο Λάντσμπεργκ, αναγκάστηκαν να παραμείνουν έναν χρόνο στην Κύπρο. Θυμάται έντονα, μάλιστα, την επίσκεψη της Γκόλντα Μέγιερ στο στρατόπεδο, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να επιτραπεί σε 500 μωρά με τους γονείς τους να φύγουν για την Παλαιστίνη! Ο Μωσέ Πέσαχ, μαζί με άλλους τριάντα Έλληνες, αποφάσισαν να γυρίσουν στην Ελλάδα και επέστρεψαν στο Μόναχο, αλλά εκεί αυτός τους είπε: «Φίλοι, τι να κάνουμε στην Ελλάδα; Ποιος μας περιμένει εκεί; Πάμε στην Παλαιστίνη». Με ένα αμερικάνικο φορτηγό επέστρεψαν στο Λάντσμπεργκ. Εκεί ένας απεσταλμένος από την Παλαιστίνη τους ενέπνευσε στο σιωνιστικό ιδεώδες με λόγια που τα θυμάται κάπως έτσι: «Οι γονείς σας πολέμησαν τους Γερμανούς, οι παππούδες σας τους Τούρκους, εμείς θα πολεμήσουμε για την Παλαιστίνη». Το πλοίο με το οποίο έφυγε για την Παλαιστίνη το σταμάτησαν οι Άγγλοι και αυτός αναγκάστηκε να παραμείνει στην Κύπρο δεκαέξι μήνες: «Και εκεί δεν είχαμε ελευθερία. Ήμασταν σε στρατόπεδο». Στην Κύπρο παντρεύτηκε μία γυναίκα από την Τσεχία την οποία είχε συναντήσει στη Γερμανία. Στην αρχή ήταν φίλοι, στην Κύπρο αγαπήθηκαν και παντρεύτηκαν. «Τα περισσότερα κορίτσια παντρεύονταν για να έχουν κάποιον να τα προστατεύει». Μερικές φορές οι αποφάσεις αλλάζουν απότομα: Ο Άλφρεντ Νάαρ βρισκόταν στην Ιταλία πε-

ριμένοντας να φύγει για την Παλαιστίνη. Ενόσω περιμένει το επόμενο πλοίο προσπαθεί να περάσει τον καιρό του διασκεδάζοντας στη Σάντα Σεζάρια, αλλάζει όμως γνώμη και αποφασίζει να πάει στο Ρίο Ντε Τζανέιρο· επισκέπτεται μάλιστα και την πρεσβεία της Βραζιλίας. Όμως, το ίδιο εκείνο βράδυ οι σκέψεις τον βασανίζουν: «Τι θα κάνω αν ξεφυτρώσει ένας καινούριος Χίτλερ εκεί;» Έτσι, αποχωρίζεται τις βαλίτσες του και με ένα σακίδιο στην πλάτη πηγαίνει στο Μπάρι κατευθείαν στο Εβραϊκό Πρακτορείο για να δηλώσει την επιθυμία του: «Θέλω να πάω στο Έρετς Ισραέλ». Ο Άλφρεντ Νάαρ, όπως και ο Ιακώβ Σίντες, μετά από παραμονή αναμονής στα στρατόπεδα προσφύγων κοντά στο Μπάρι και αναγκαστικό εγκλεισμό στην Κύπρο φθάνουν και αυτοί στην Παλαιστίνη, το 1948.

Οι επιλογές της Μετανάστευσης καθορίζονται σε πολύ μεγάλο βαθμό από την αναζήτηση ή το αντάμωμα με συγγενείς. Από το 1945 που έφθασε στο Νταχάου, ο Abraham Klausner, ένας αμερικανός ραβίνος, ανέλαβε την πρωτοβουλία να συντάσσει καταλόγους με τα ονόματα επιζώντων για να βοηθήσει να ενωθούν ξανά χαμένες οικογένειες. Οι λίστες με τα ονόματα αναρτώντο στα στρατόπεδα, συμπληρώνονταν, δημοσιεύονταν στις εφημερίδες στα γίντις και οι εκτοπισμένοι τις έψαχναν συστηματικά ελπίζοντας να βρουν ένα οικείο όνομα, μια ευχάριστη έκπληξη ή την επιβεβαίωση μιας φήμης: *Κάποιος τον είδε ζωντανό... τότε που...* Πολύ συχνά, ελάχιστες ενδείξεις ή φήμες ότι κάποιος συγγενής είναι ζωντανός αρκούν για να διανύσει ένας επιζών χιλιόμετρα προτού μάθει απλώς περισσότερες πληροφορίες για τον θάνατο του οικείου προσώπου³²⁷. Ο Νταβίντ Τσιμίνο είχε νοικιάσει ένα διαμέρισμα στο Μόναχο και σχεδίαζε να καταφέρει να καταταγεί στον αμερικανικό στρατό και να φύγει στην Αμερική. Ωστόσο, δεν παύει να ταξιδεύει σε αναζήτηση

των δικών του και μια μέρα εντοπίζει το όνομα της αδελφής του σε έναν κατάλογο επιζώντων από το Μπέργκεν-Μπέλεν. Ένας Αμερικανός Εβραίος αξιωματικός τον βοηθά να επιβιβαστεί σε ένα μικρό αεροπλάνο ντακότα και φθάνει στην Ελλάδα αεροπορικώς. Πηγαίνει στη Θεσσαλονίκη, καταφέρνει να βγάλει ταυτότητα, αλλά δεν βρίσκει την αδελφή του. Επιστρέφει λοιπόν στη Γερμανία, παραμένει εκεί το 1945 και το 1946 και συναντά μία γυναίκα την οποία είχε ακούσει να τραγουδά στο Άουσβιτς. Την παντρεύεται και κάνουν μαζί αλιγιά το 1947. Ο Ααρών Ντάσα βρισκόταν στο Φέλνταφικ αλλά ψάχνοντας παντού τον αδελφό του ακολούθησε έναν Έλληνα του Ερυθρού Σταυρού στη γαλλική ζώνη. Επέστρεψε όμως πάλι στο Φέλνταφικ και αφού θεραπεύτηκε από ένα τραύμα ακολούθησε τους στρατιώτες της Εβραϊκής Ταξιαρχίας στην Ιταλία. Με τρεις φίλους από τη Θεσσαλονίκη έμεινε για ένα διάστημα στο στρατόπεδο Σάντα Μαρία ντι Μπάγκνι, κοντά στο Μπάρι, παρέα με μια ομάδα από Έλληνες. «Τι να κάνουμε με τους Ασκεναζίμ;», μονολογεί... Ταξιδεύει σε Ρώμη και Γένοβα. Απώτερος σκοπός του ήταν να φθάσει στη Χάιφα όπου είχε μία θεία: «Δεν είχα πού αλλού να πάω».

Στη Γερμανία, από το 1948, η εκστρατεία για το «γκιγιούς» προσφέρει στους DPs την ευκαιρία να αποκτήσουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του πολίτη του νεοσύστατου κράτους, φορολογία και στράτευση. Δίνεται έτσι η ευκαιρία σε όσους βρίσκονται ακόμη σε γερμανικό έδαφος να πάρουν στα χέρια τους την ευθύνη της επιλογής τους³²⁸. Τον Ιούνιο του 1948, όλοι οι Σεφαραδίτες μεταξύ 17 και 35 ετών έχουν επιστρατευτεί στο πλαίσιο του γκιγιούς και περιμένουν να φύγουν για την Παλαιστίνη³²⁹. Η *Εβραϊκή Εστία* στην Αθήνα παρακολουθεί το δράμα των προσφύγων και ενημερώνει συστηματικά τους αναγνώστες της

με σύντομες ειδήσεις από τη Γερμανία, την Ιταλία ή την Κύπρο ή και με εκτενέστερα άρθρα με την αφορμή σημαντικών γεγονότων. Την 1η Ιουλίου 1947 δημοσιεύεται ανταπόκριση από την Ιερουσαλήμ: «11.000 Εβραίοι κρατούμενοι εις το εν Κύπρω στρατόπεδον του Ξιλοτίμπου εκήρυξαν 24ωρον απεργίαν πείνης εις ένδειξιν διαμαρτυρίας διά τους δυσμενείς όρους της ζωής των. Εις την απεργίαν έλαβον μέρος και 200 παιδιά ευρισκόμενα εις το στρατόπεδον». Στις 15 Αυγούστου 1947, το πρωτοσέλιδο κυκλοφορεί με μια συγκινητική φωτογραφία επιζώντος πρόσφυγα που κρατά στα χέρια του ένα μωρό και το άρθρο είναι αφιερωμένο στο πλοίο «Εξοδος»: «Συνεχίζεται η περιπέτεια του “Εξοδος 1947”. Οι πρόσφυγες ηρνήθησαν να αποβιβασθούν και μεταφέρονται εις άγνωστον τροπικήν χώραν». Στο ίδιο φύλλο, μία σύντομη ανταπόκριση από τη Ρώμη: «700 Εβραίοι πρόσφυγες εγκατεστημένοι εις το στρατόπεδον της Φάρμα απειπειράθησαν να φύγουν με σκοπόν να μεταναστεύσουν λαθραίως εις Παλαιστίνην». Η είδηση της ίδρυσης του κράτους του Ισραήλ, στις 14 Μαΐου 1948, ακολουθείται παντού από εκδηλώσεις χαράς και πανηγυρισμούς. Λίγες ημέρες αργότερα, την 21η Μαΐου, η *Εβραϊκή Εστία* μεταξύ άλλων αναμεταδίδει: «Εις την Ιταλίαν οι εκεί εκτοπισμένοι Εβραίοι ανερχόμενοι εις 30.000 περίπου κατελήφθησαν υπό παραλήρημα χαράς και οργάνωσαν εορτάς και πυροτεχνήματα και χορούς. Παρόμοιαι εκδηλώσεις εσημειώθησαν επίσης και εις τα στρατόπεδα εκτοπισμένων Εβραίων της Γερμανίας και Αυστρίας των οποίων ο αριθμός πλησιάζει τας 300.000. Ο διοικητής των εν Γερμανία Αμερικανικών στρατευμάτων κατοχής στρατηγός κ. Κλαίυ εδήλωσεν ότι θα διευκολύνει την όσον το δυνατόν ταχύτεραν αναχώρησιν εις Παλαιστίνην των εκτοπισμένων Εβραίων και υποσχέθη να θέση εις την διάθεσιν των τα αναγκαία μεταφορικά μέσα». Στις 8 Οκτωβρίου, η αντα-

πόκριση από το Μόναχο πληροφορεί τους αναγνώστες ότι με τη φροντίδα της JOINT άρχισε η αεροπορική μετανάστευση των Εβραίων από τη Γερμανία στο Ισραήλ και ότι καθορίστηκαν είκοσι αεροπορικά ταξίδια μηνιαίως. Στις 5 Νοεμβρίου μαθαίνουμε ότι 530 Εβραίοι των στρατοπέδων της κεντρικής Ιταλίας ανεχώρησαν διά το Ισραήλ...

Φαίνεται ότι για πολλούς επιζώντες, όπως ο Ελί Μπενγιακάρ ή ο Ερρίκος Λεβή, ο προορισμός δεν ήταν εξαρχής προσδιορισμένος. Ο Ελί Μπενγιακάρ με τους συντρόφους του ακολούθησε την Εβραϊκή Ταξιαρχία και μετά από μια σύντομη παραμονή στο Λάντσμπεργκ πέρασαν παράνομα στην Ιταλία. Στεγάστηκαν στην Ακαδημία στη Μοντένα. Είχε συντροφιά τους φίλους του, και θυμάται χορούς, κορίτσια... Και, βέβαια, δραστηριοποιήθηκε στη μαύρη αγορά: Είχε φέρει μαζί του από το Φέλνταφικγκ ρούχα της χιτλερικής νεολαίας και τα πούλησε. Έπαιρνε το τρένο από τη Ρώμη για το Μιλάνο και το γεγονός ότι μιλούσε ισπανικά διευκόλυνε την αλληλοκατανόηση με τους Ιταλούς. Έλεγε ότι είναι αιχμάλωτος πολέμου, έδειχνε τον αριθμό και ταξίδευε χωρίς εισιτήριο. Έβγαζε λεφτά, αγόραζε ζάχαρη. Έδειχνε τον αριθμό του, έλεγε *grisopego di Cuetta* και του έδιναν φαγητό. Διηγήθηκε μάλιστα την ιστορία του σε έναν ράφτη και αυτός του έφτιαξε ένα κοστούμι. Όταν επέστρεψε στο στρατόπεδο τον πληροφορήσαν ότι το καράβι του για την Παλαιστίνη είχε αναχωρήσει. «Δεν πειράζει, θα πάρω το επόμενο», είπε. Έμεινε στην Ιταλία έως τον Δεκέμβριο του 1945. Έβγαλε λίγα λεφτά και αποφάσισε να επιστρέψει στη Γερμανία, να αγοράσει δερμάτινα είδη και να τα φέρει πίσω στην Ιταλία. Τον συνέλαβαν όμως στα σύνορα και έτσι επέστρεψε στο στρατόπεδο, στο Σάντα Μαρία ντι Μπάγκνι. Οι δικοί του χάρηκαν που τον είδαν ζωντανό. Με

τη δεύτερη απόπειρα φτάνει στο Ίνσμπρουκ. Επιστρέφει στο Φέλνταφικγκ αλλά πέφτει άρρωστος και αναγκάζεται να περάσει τέσσερις εβδομάδες σε ένα αναρρωτήριο. Όταν επιστρέφει και πάλι στο στρατόπεδο, του έχουν κλέψει τη βαλίτσα με όλα τα «εμπορεύματα». Του απέμειναν μονάχα τα λεφτά από το πόκερ που είχε κερδίσει στο αναρρωτήριο... Άρχισε και πάλι να δουλεύει: Αγόραζε είδη στο Μόναχο και τα πουλούσε στο Φέλνταφικγκ. Έφτιαξε ένα μαγαζί, το πρώτο στο Φέλνταφικγκ! «Δεν ήσασταν περίεργος να επιστρέψετε;», τον ρωτούν. «Να πω την αλήθεια, όχι. [...] Είχα πουλήσει τα πάντα πριν μας πάρουν. [...] Πίσω όλοι είχαν χαθεί. [...] Ήθελα να πάω στο Ισραήλ. [...] Στην Ιταλία ο φίλος μου, μου είπε να πάω στην Ελλάδα. [...] Πήγαινε εσύ και πες μου». Έλαβε ένα λακωνικό τηλεγράφημα γεμάτο νόημα: «Μη γυρίσεις». Ο Ελί Μπενγιακάρ παρέμεινε στο Φέλνταφικγκ και το 1948 έφυγε για τον Καναδά, όπως είδαμε παραπάνω, αποκρύπτοντας την ηλικία του και δηλώνοντας ψεύτικο όνομα...

Ο Ερρίκος Λεβή, μαζί με πέντε Έλληνες φίλους ακολούθησαν και αυτοί στρατιώτες της Εβραϊκής Ταξιαρχίας στην Ιταλία. Εκεί αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την Ταξιαρχία. Έμειναν στην Ιταλία οκτώ μήνες και δραστηριοποιήθηκαν στη μαύρη αγορά. Πουλούσαν τα πακέτα της UNRRA και του Ερυθρού Σταυρού. Ο Ερρίκος Λεβή θυμάται ότι πέρναγε καλά, αλλά με κάποια συστολή διστάζει να τα διηγηθεί όλα αυτά μπροστά στη σύζυγό του, έστω και μετά από τόσα χρόνια... Ομολογεί πάντως ότι δεν κοιμόντουσαν πριν ξημερώσει, ότι κάθε βράδυ πήγαιναν σε νυχτερινά κέντρα, στη Ρώμη, στο Τρεβίζο και αλλού... Όταν όμως μαθαίνει ότι ο μεγαλύτερος αδελφός του είναι ζωντανός, τα παρατάει όλα και επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη όπου συναντά τη μέλλουσα σύζυγό του, μία επιζήσασα από το Μπέργκεν-Μπέλσεν. Μολοντί έχει περάσει δύο χρόνια στα ναζιστικά στρατόπε-

δα, μολονότι έχει χάσει ολόκληρη την οικογένειά του, τον επιστρατεύουν στον Εθνικό Στρατό και από το 1947 έως το τέλος του εμφυλίου υποχρεώνεται να πολεμήσει εναντίον άλλων Ελλήνων... Ήταν λάθος του να επιστρέψει, λέει. «Οι αναμνήσεις, ο αντισημιτισμός». Το 1951 καταφέρνει επιτέλους να πάρει πίσω το σπίτι του που ήταν κατελημμένο από ξένους. Χάρη σε έναν φίλο εξασφαλίζει ένα πιστοποιητικό που βεβαιώνει ότι πολέμησε εναντίον των κομμουνιστών και έτσι αποκτά την πολυπόθητη βίζα για την Αμερική.

Τα 2/3 των Εβραίων DP's μετανάστευσαν στο Ισραήλ ενώ 140.000 επιζώντες Εβραίοι μετανάστευσαν μεταπολεμικά στην Αμερική³³⁰. Στη λίστα των Ελλήνων στο Φέλνταφικ, στις 1 Αυγούστου 1945³³¹, από τους 218 οι οποίοι φαίνονται να δηλώνουν τον τόπο όπου επιθυμούν να μεταναστεύσουν, οι 68 δηλώνουν την Παλαιστίνη, οι 19 τις ΗΠΑ και 2 τη νότια Αμερική. Λίγοι περισσότεροι από τους μισούς (129) επιθυμούν να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Όπως είδαμε παραπάνω, η διερεύνηση του τελικού προορισμού των 73 εναπομεινάντων το 1948³³² μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι περίπου οι μισοί κατευθύνθηκαν στο Ισραήλ και οι άλλοι μισοί στην Αμερική. Ο Σαμ Μωσσέ μέχρι το 1949, ο Σαλβατώρ Σαπόρτα και ο Νισίμ Αλμαλέχ μέχρι το 1951 παραμένουν στο Φέλνταφικ μέχρις ότου κατορθώσουν να αποκτήσουν την άδεια να μεταναστεύσουν στις ΗΠΑ. Η διαδικασία ποτέ δεν είναι απλή. Τον Μάιο του 1949, ο Βίκτωρ Ρομάνο γράφει από το στρατόπεδο του Λάντσμπεργκ για να ζητήσει από την Κοινότητα της Θεσσαλονίκης να του εκδώσουν ένα πιστοποιητικό γεννήσεως για να φύγει στην Αμερική, όπως ακριβώς είχαν κάνει νωρίτερα για τον Λεών Βεΐση τον οποίο προσκαλούσε ο θείος του που βρισκόταν στην Αμερική από το 1917 και είχε ήδη συμβόλαιο εργασίας³³³.

Μια συλλογή από δελτία ταυτότητας προσφύγων (refugee cards) που σώζονται στα αρχεία της JOINT³³⁴ μας δίνει ενδιαφέροντα στοιχεία για περίπου 45 Εβραίους Θεσσαλονικείς στη Βαυαρία, στο Φέλνταφικ και στο Λάντσμπεργκ κυρίως, αλλά και στο Μόναχο, το Βάιλχάιμ ή αλλού. Από εδώ προκύπτει ότι ο Βίκτωρ Ρομάνο μπόρεσε να φύγει στην Αμερική τον Σεπτέμβριο του 1949. Για κάποιους από αυτούς τους Θεσσαλονικείς, όπως ο Ισάκ Αμάρ, ο Μιχαέλ Λεβή, ο Μωύς Λίτση, ο Σαλβατώρ Μωσσέ, ο Ισάκ Σιαλούμ, ο Μενασέ και ο Λεών Σιμχά, αρκετούς μήνες ή και χρόνια μετά το άνοιγμα του φακέλου τους, έρχεται η ώρα της πολυπόθητης αναχώρησης. Πολλοί ανάμεσά τους συνοδεύονται από τη γυναίκα τους που δεν είναι Ελληνίδα και τα νεογέννητα ή μικρά παιδιά τους. Για κάποιους άλλους, ο φάκελος κλείνει πριν μεταναστεύσουν και ο προορισμός τους αλλάζει: Το 1946, ο Σλόμο Ακούνης ήθελε να πάει στη Γαλλία και ο Αβραάμ Μάνο στις ΗΠΑ. Και οι δύο μετανάστευσαν τελικά στο Ισραήλ. Ο φάκελος ενός άλλου «ανειδίκευτου» εικοσάχρονου νέου από το Φέλνταφικ που επιθυμούσε να μεταναστεύσει στις ΗΠΑ έκλεισε με «ιατρική απόρριψη» (medical rejection).

Πουθενά η ζωή δεν είναι στρωμένη με ροδοπέταλα για τους πρόσφυγες: Στην Παλαιστίνη, οι μετανάστες που είχαν έρθει πριν από τον πόλεμο αντιμετωπίζουν τους επιζώντες των στρατοπέδων άλλοτε σαν χαμένους συγγενείς και άλλοτε ως συνυπεύθυνους για τον χαμό των δικών τους. Εκεί, οι υλικές συνθήκες διαβίωσης περιορίζονται σε δύο σιδερένια κρεβάτια, στρώματα, μια στέγη μαζί με άλλους και λίγα χρήματα για τον πρώτο καιρό³³⁵. Αλλά και πέρα από τον Ατλαντικό, η πραγματοποίηση του αμερικανικού ονείρου περνάει μέσα από τις ανήλιες απραγούς της φτώχειας και της συνειδητοποίησης ότι μια πόλη μεταναστών είναι μια πόλη που οι ντόπιοι έχουν τον τρόπο τους να

κρατάνε τους μετανάστες σε απόσταση³³⁶, να κρατάν μακριά τους πρόσφυγες που, όπως έγραφε το 1943 η Χάννα Άρεντ, έχασαν τη γλώσσα τους, δηλαδή τη φυσικότητα στις αντιδράσεις τους, την απλότητα στις χειρονομίες, την έκφραση των συναισθημάτων τους³³⁷. Κατά την κοινή αντίληψη, η Αμερική επιφύλαξε θερμή θριαμβευτική υποδοχή στους πρόσφυγες που ονόμαζε «newcomers», εξαλείφοντας έτσι τη «ρετσινιά» του πρόσφυγα και θέτοντας ως πρωταρχικό στόχο να τους αποκαταστήσει επαγγελματικά δείχνοντας τον δρόμο του παραγωγικού Αμερικανού πολίτη³³⁸. Κάπως αντίστοιχα, οι πρώην εκτοπισμένοι όταν έφθασαν στο Ισραήλ έγιναν «olim» (μετανάστες) και οι ιστορίες τους πολλές φορές συνθλίφτηκαν κάτω από το βάρος της προσπάθειας να οικοδομηθεί το νέο κράτος³³⁹. Οι μεταπολεμικοί πρόσφυγες αναγνωρίζονταν ως θύματα της βίαιης καταπάτησης των δικαιωμάτων τους, αλλά για να ξεφύγουν από τους αρνητικούς συνειρμούς των προπολεμικών «πατριδων» έπρεπε να βαφτισθούν στα ήθη των νέων πατριδων.

Φαίνεται τελικά ότι η επιλογή να επιστρέψει κάποιος στην Ελλάδα, να τολμήσει την αλιγιά ή να περιμένει την άδεια να μεταναστεύσει στις ΗΠΑ ή αλλού κρινόταν επίσης από έναν σημαντικό ιστορικό παράγοντα: την τυχαιότητα. Ο Σαλβατώρ Μωσσέ, που τον είδαμε να κερδίζει το ψωμί του στη μαύρη αγορά μέσα στο Φέλνταφινγκ αλλά και έξω από αυτό, είχε καταφέρει να προμηθευτεί όλα τα αναγκαία είδη για να μεταναστεύσει στο Ισραήλ: ένα ψυγείο, έναν φούρνο και ένα πλυντήριο. Αλλάζει όμως γνώμη όταν η φιλενάδα του που αναχώρησε πριν από αυτόν τον εγκαταλείπει για να παντρευτεί κάποιον που γνώρισε εκεί. Τότε πουλά τα πάντα και εγγράφεται αναμένοντας την άδεια μεταναστευσης. Μετά από πολλά χρόνια, σε πάντοτε σπασμένα αγ-

γλικά εξομολογείται: «I came to the States not knowing nobody. The only person I knew was my friend, the one who is in California now, was in New York, but my destination was to here. To Milwaukee? Milwaukee, because I declare I know from shoes, and a lot of shoe factories in Milwaukee, and they send me direct to Milwaukee»³⁴⁰.

Σε ένα από τα πρόσφατα βιβλία του Ααρών Άπελφελντ³⁴¹, ο ήρωας είναι ένας μονόχειρας που δραπετεύοντας από το γκέτο επιζεί κρυμμένος στο δάσος. Το τέλος του πολέμου τον βρίσκει στην Ιταλία όπου διαπρέπει στις επιχειρήσεις που, στην αρχή τουλάχιστον, στηρίζονται στη μαύρη αγορά. Αποκτά τεράστια περιουσία και ένα διεθνές δίκτυο από εμπορικούς ανταποκριτές. Αναβάλλει διαρκώς τη σκέψη της αλιγιά. Κοντά στη Νάπολη ανακαινίζει έναν πύργο τον οποίο ανοίγει στους πρώην κρατούμενους των στρατοπέδων συγκέντρωσης που τώρα είναι «εκτοπισμένοι» που στριμώχνονται στα γραφεία των οργανισμών βοήθειας. Στον πύργο τους προσφέρει μουσική: Σούμπερτ, Μπραμς, Μπαχ και τσάι. Και όλα αυτά διότι, όπως τον συμβούλεψε κάποιος, τα βάσανά τους θα τους συνόδευαν παντοτινά, τα ωραία λόγια δεν μπορούσαν να βοηθήσουν σε τίποτα, η αλυσίδα των καταστροφών είχε σβήσει τη συνείδηση, δεν ήξεραν τι ήθελαν σε αυτό τον κόσμο και μονάχα η μουσική μπορούσε κάτι να τους προσφέρει...

Ό,τι και αν πίστευε ο Αντόρνο, οι κρατούμενοι στα ναζιστικά στρατόπεδα κάποιες φορές τραγούδησαν· για να αντέξουν ή για να σώσουν τη ζωή τους. Και μετά την Καταστροφή, πάνω στα ερείπια, συνέχισαν να τραγουδάνε. Οι Έλληνες Εβραίοι αρέσκονταν να τραγουδάνε παλιά τραγούδια από τις αρχές του 1940,

θυμάται ο Ελί Μπενγκιακάρ για τις μέρες του στο Φέλνταφικ.
«Αρχίσαμε να τραγουδάμε παλιά τραγούδια, οργανωθήκαμε,
ήμουν ένας από τους νεότερους...»

9. Ιστοριογραφία, μνήμη και λήθη

Πώς πρέπει άραγε να ερμηνεύσουμε τη σχετική απουσία των DPs από τον μνημονικό χώρο;³⁴² Όταν, μάλιστα, ήταν οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι που έπαιξαν τόσο σημαντικό ρόλο στη δημιουργία ιστορικών επιτροπών και στις προσπάθειες να συγκεντρωθούν μαρτυρίες για την εκτόπιση και την εξόντωση, οι ίδιοι άνθρωποι που εγκαθίδρυσαν μνημονικές επετείους. Επρόκειτο, άραγε, για πρωτοβουλίες μιας μικρής ελίτ διανοουμένων που αγνοήθηκαν από τις μάζες; Όποια και αν είναι η απάντηση, η καθημερινή τους ζωή, οι δραστηριότητες, τα επιτεύγματα και οι αποτυχίες τους χάθηκαν στη σιωπή μετά τη μετανάστευσή τους στο Ισραήλ, στην Αμερική ή αλλού. Μονάχα σε κάποια λογοτεχνικά έργα ή μαρτυρίες αποτυπώθηκε η πικρία τους.

Υπήρξε, άραγε, εκούσια απόρριψη της ταυτότητας που συνδεόταν με την ετικέτα του DP; Η ετικέτα αυτή, σαν να είχε σφραγίσει τους προπολεμικούς τους ατομικούς και συλλογικούς βίους σε άλλα κράτη. Για πολλούς, η προσφυγιά ήταν κάτι νέο συνδεδεμένο με τον πόλεμο. Πάντως, όλοι ήταν νέο-πρόσφυγες που ονομάστηκαν «εκτοπισμένοι» και πολλοί από αυτούς ένωσαν εξόριστοι. Ήταν νόμιμη και μάλιστα επιθυμητή από όλους η βούλησή τους να απαλλαγούν από την ετικέτα του «εκτοπισμένου»: άλλες πιο «κομψές», υποσχόμενες περισσότερα τους περιέβαλαν: *olim*, *newcomers*... Το διάστημα που έζησαν στη Βαυαρία ήταν μεταβατικό. Αυτό άλλωστε ήθελαν. Αλλά όταν η

μεταβατική περίοδος κρατά πολύ, αποκτά τα χαρακτηριστικά της κανονικότητας, μιας έστω παράξενης κανονικότητας, με τους δικούς της, «προσωρινούς» νόμους, με τις δικές της, προσωρινές επιλογές. Πόσω μάλλον όταν όσοι τη βιώνουν είναι νέοι. Και οι εκτοπισμένοι ήταν νέοι. Οι νεανικές τους μνήμες αναδύονται αργά, αν δεν έχουν για πάντα συνθλιβεί ανάμεσα στις ισχυρές αναμνήσεις των στρατοπέδων και τους κόπους για να ξαναφτιαχτούν, από την αρχή, ζωές σε νέες πατρίδες. Και πώς θα μπορούσε να εκφραστεί η εμπειρία της ζωής στη «μεταπολεμική αμερικανική ζώνη της Γερμανίας», η «εξω-εδαφική» εμπειρία στις νέες χώρες; Όποια και αν είναι η απάντηση, η απουσία των DPs οφείλεται εν μέρει και στη στάση της πλειονότητας των μελετητών που γύρισαν την πλάτη στις ιστορίες τους. Μονάχα στη δεκαετία του 1990, οι ιστορικοί στράφηκαν στην κοινωνική ιστορία του κόσμου των DPs, μία ιστορία που ξεπερνά τα όρια της εδαφικής επικράτειας και αφορά στους βίους ανθρώπων και σε ξεχωριστές εμπειρίες που συχνά συνθλίφτηκαν κάτω από τους όρους «Displaced Persons» ή «She'erit Ha pleita». Η στροφή αυτή συνάδει, ασφαλώς, με το ανανεωμένο γενικότερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της μετανάστευσης και των προσφύγων.

Προσπαθώντας να ανασυνθέσω τη μικροϊστορία μίας ομάδας Εβραίων από την Ελλάδα μέσα στον πληθυσμό των DPs δεν μπορώ να ισχυριστώ ότι κατάφερα να δώσω και οριστική απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα. Ωστόσο, προσπαθώντας να συλλάβω την ιστορία μίας αριθμητικά ασταθούς ομάδας και ταξικά ετερογενούς, συνειδητοποίησα ότι συγκροτήθηκε στη βάση της κοινής απόφασης της μη επιστροφής. Η απόφαση αυτή εδραζόταν εν μέρει σε μια κοινή εμπειρία, στη βάση τόσο της εγγύτητας όσο και της σχετικής τους αποξένωσης από άλλους εκτοπισμένους Εβραίους. Η κοινή εμπειρία είχε να κάνει με μία

ξεχωριστή περιπέτεια μέσα στις τόσες ξεχωριστές ιστορίες της εκτόπισης και γράφτηκε πάνω σε μία συγκεκριμένη πορεία πάνω στον γεωγραφικό χάρτη: Ξεκινά από τα παράλια της Μεσογείου, από τη Θεσσαλονίκη, συνεχίζεται στο Άουσβιτς-Μπίρκενάου και από εκεί στη Βαρσοβία, στα υπο-στρατόπεδα του Νταχάου και τελειώνει κοντά στο Μόναχο στη Βαυαρία. Νιώθουν κοντά με όλους εκείνους τους άλλους Εβραίους που πέρασαν από τα ναζιστικά στρατόπεδα, υπάρχει η εγγύτητα που φέρνουν τα κοινά βάσανα. Εγγύτητα που φέρνει, επίσης, ο έρωτας ή ο γάμος με γυναίκες από την Τσεχία, τη Ρουμανία... Εγγύτητα που φέρνει ένα κοινό πολιτικό όραμα για μια νέα ζωή στο Έρως Ισραέλ. Αποξένωση, από την άλλη πλευρά, που γεννά η μεταπολεμική καχυποψία και η ψυχρότητα μιας ακατανόητης γλώσσας...

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την επιλογή αυτών των ανθρώπων να μην επιστρέψουν στην Ελλάδα, τους εξορθολογισμούς και τα συναισθήματα που την καθόρισαν, πρέπει να τοποθετήσουμε την ιστορία τους και στο συνεχές της μετανάστευσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στα χρόνια του Μεσοπολέμου³⁴³, αλλά και στη μεταπολεμική εποχή έως και τη δεκαετία του 1950. Αλλά αυτό είναι αντικείμενο έρευνας ενός επόμενου βιβλίου.

Εδώ, θέλησα να συλλάβω την πολυπλοκότητα της ιστορίας τους. Μιας ιστορίας που κρέμεται ανάμεσα σε Γερμανούς και Συμμάχους, ανάμεσα στις εμπειρίες του πολέμου και στο μέλλον. Ανάμεσα στην Ελλάδα, το Ισραήλ και την Αμερική. Θέλησα να κατανοήσω τη δύναμη που κάνει ανθρώπους να πιάσουν το νήμα της ζωής τους από την αρχή, να λαμβάνουν αποφάσεις και να ορίζουν το ατομικό και το συλλογικό τους πεπρωμένο. Θέλησα επίσης να δείξω ότι υπάρχουν κάποιες στιγμές στις ζωές των ανθρώπων που αν κάποιος ακολουθήσει τον δρόμο αυτού ή

εκείνο είναι εν πολλοίς και ζήτημα τύχης. Σε τελευταία ανάλυση, οι ανθρώπινες υπάρξεις, με τις πράξεις τους δεν υπακούν σε απρόσωπες δομές³⁴⁴. Δεν μπορούν πάντοτε να αλλάξουν την ιστορία, αλλά οι σκέψεις, τα συναισθήματα και τα διλήμματά τους είναι μέρος της ιστορίας.

γκοσλαβία και την Ελλάδα. Οι επιζώντες συγκεντρώνουν τις αποσκευές τους, λίγα ρούχα, παπούτσια, και τις φορτώνουν σε κάρα που σέρνουν άλογα. Φθάνουν στο σταθμό και ελεύθεροι πια, με τα πιστοποιητικά του Weiss στις τσέπες, επιβιβάζονται στα βαγόνια για ένα ταξίδι που θα κρατήσει περισσότερο από έναν μήνα⁴⁸⁶. Δεν συνωστίζονται, αλλά το τρένο προχωρά πολύ αργά με συνεχείς στάσεις, που πολλές φορές διαρκούν μία ή και δύο μέρες. Ταξιδεύουν με κατεύθυνση ανατολικά, στην Πολωνία, φθάνουν μάλιστα κοντά στο Κατοβίτσε (Katowice). Εκεί διαδίδεται η φήμη ότι θα τους οδηγήσουν στην Οδησό και από εκεί με πλοίο στη Βουλγαρία και την Ελλάδα. Τελικά, το τρένο γυρίζει πίσω στη Γερμανία. Ο συρμός προχωρά τόσο αργά που όταν κατεβαίνουν σε μια στάση μπορούν να προλάβουν το τρένο τους στην επόμενη στάση. Στους σταθμούς όπου το τρένο σταματά υπάρχει ειδική κουζίνα για τους πρόσφυγες. Είναι πια και αυτοί «Displaced Persons». Σε ορισμένες πόλεις, τους περιμένει αντιπροσωπεία της τοπικής εβραϊκής κοινότητας και της JOINT. Τους προσφέρουν φαγητό και λίγα χρήματα. Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Βουλγαρία...

Η Βαλερή θέλησε να αποτυπώσει γραπτά τους σταθμούς αυτού του αντίστροφου Γολγοθά, τους σταθμούς της επιστροφής στη Θεσσαλονίκη, μετά από δύο χρόνια σκληρής εκτόπισης. Σε ένα παράδοξο ημερολόγιο που κρατούσε καταγράφοντας γνωμικά, αποφθέγματα αλλά και τις επετείους των γενεθλίων των μελών της οικογένειας ή ακόμα και συνταγές, σε ένα ημερολόγιο του 1973, στη σελίδα της 24ης Μαρτίου, εικοσιοκτώ χρόνια μετά την επιστροφή από το Μπέργκεν-Μπέλσεν, η Βαλερή κατέγραφε τη διαδρομή:

6. Η επιστροφή: Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1945

Μια μέρα του Αυγούστου, λοιπόν, οι Σοβιετικοί ανακοινώνουν την αναχώρηση ενός τρένου με προορισμό τη Ρουμανία, τη Γιου-

Itinéraire du voyage
 Allemagne-Grèce, en 1945
 Après la libération

Germany-Tröbitz, Luckenwalde
 Kirstenwald, Frankurt. Oder
 Poland-Posen Ostrave-Gleititz
 Mittenwalde
 Tchechoslovaquie. Luckoz. Bratislava
 Galanta
 Hungaria Budapest
 Roumanie Bucarest
 Bulgarie-Sofia-Koula
 Grèce Sidérokastro Thessaloniki

Παρά την ανακριβή μερικές φορές ορθογραφία, το «δρομολόγιο» που θυμάται η Βαλερή είναι το ίδιο με εκείνο που θυμάται ο Αριέ Κόρετς. Ο συρμός κατευθύνθηκε αρχικά στην Πολωνία. Η πόλη Γλάιβιτς (Gleitwitz), στη νότια Πολωνία (άνω Σιλεσία), βρίσκεται κοντά στο Κατοβίτσε. Εκεί κοντά, το τρένο αλλάζει κατεύθυνση και επιστρέφει στη Γερμανία (και στον επόμενο σταθμό, το Μίτενβάλντε [Mittenwalde]). Ο κατάλογος των πόλεων είναι η μνημόνευση της «Εξόδου». Άραγε τι σκέφτονταν σε αυτό το ταξίδι της επιστροφής; Πόσο ανυπομονούσαν; Τι προσδοκούσαν από το μέλλον, τι φοβόντουσαν; Πόσο τους στοιχειωναν οι εικόνες του στρατοπέδου; Πόσο αγκιστρώνονταν στην καθημερινότητα που παρέμενε δύσκολη και πολύ απρόβλεπτη; Μία ακόμα οικογενειακή διήγηση: Στην Μπρατισλάβα, η Ζιζή και η Νινά στέκονται μπροστά στη βιτρίνα ενός ζαχαροπλαστείου με βλέμμα ονειροπόλο. Ένας κύριος μπαίνει μέσα, αγοράζει γλυκά και τους τα προσφέρει...

Ένα δελτίο ταυτότητας πιστοποιεί την άφιξη στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα Σιδηρόκαστρο/Κουλα στις 7 Σεπτεμβρίου. Το ελληνικό τμήμα της UNRRA για τους DP's βεβαιώνει στην αγγλική γλώσσα ότι η Ζιζή Σαλιέλ, 20 ετών, σπουδάστρια, Ελληνίδα, σε παρένθεση Εβραία, κρατήθηκε ως όμηρος στη Γερμανία και έχει προορισμό τη Θεσσαλονίκη. Έγινε δεκτή στις 8 Σεπτεμβρίου και «απολυμάνθηκε» στις 9. Το δελτίο αυτό της ταυτότητας φέρει και ελληνική σφραγίδα, από την «Υπηρεσία Παλινοστήσεως του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας», με την ένδειξη «ΟΜΗΡΟΣ». Ο Ντάριος θυμάται ότι στα σύνορα ήρθε να τους συναντήσει ο Μωύς, ο αδελφός του πατέρα του, που είχε κρυφτεί στην Αθήνα. Νοίκιασε ταξί και τους έφερε στη Θεσσαλονίκη. Το πρώτο πράγμα που ζήτησε ο Ντάριος ήταν ελιές.

Η άφιξη στο Σιδηρόκαστρο (Σεπτέμβριος 1945)

Εν τω μεταξύ, το Συμβούλιο της εβραϊκής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης, υπό την προεδρία του Χαΐμ Σαλιέλ, που είχε σωθεί στην Αντίσταση, συνεδριάζει εκτάκτως στις 11 Σεπτεμβρίου με αφορμή την επικείμενη άφιξη 53 επιζώντων από το Μπέργκεν-Μπέλσεν, όπου εκτοπίστηκαν «λόγω της προνομιακής τους μεταχείρισης από τους Γερμανούς το 1943». Ορισμένοι από αυτούς

κατηγορούνται ότι συνεργάστηκαν με την Επιτροπή Ρόζεμπεργκ, η οποία ήταν υπεύθυνη για τον διωγμό και την εκτόπιση των Εβραίων, άλλοι οφείλουν να δώσουν εξηγήσεις για τη συμπεριφορά τους ως μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου ή των Κοινοτικών Επιτροπών κατά την εκτόπιση. Όλοι αυτοί, λοιπόν, καλούνται να λογοδοτήσουν για την «εύνοια» που τους επιφύλαξαν οι Γερμανοί, αφού στάλθηκαν «σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως προνομιακής φύσης και δεν στάλθηκαν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως και στα κρεματόρια της Πολωνίας». Τελικά, το Συμβούλιο κατέληξε ότι 16 από αυτούς (ανάμεσα στους οποίους και ο Κόρετς ο οποίος δεν βρισκόταν πλέον εν ζωή) καλούνται να εμφανιστούν ενώπιον του δικαστηρίου. Η Κοινότητα καλεί, επίσης, όσους μάρτυρες θέλουν να καταθέσουν πληροφορίες και αναθέτει στους δικηγόρους της να προβούν στις δέουσες ενέργειες προς τον Εισαγγελέα. Θα επανέλθουμε παρακάτω στα «προνόμια» και στην «ενοχή» των επιζώντων. Για την ώρα να υπενθυμίσουμε ότι αυτή η εξαρχής ετερόκλητη ομάδα συμπεριλάμβανε τώρα στους επιζώντες τον Αλμπάλα, μέλη της Πολιτοφυλακής όπως ο «Τυπούζ», κοινοτικούς υπαλλήλους όπως ο Αλφόνς Λεβή, τον μοναδικό επιζώντα από τα μέλη του Συμβουλίου Σολομών Ουζιέλ και, βεβαίως, τις οικογένειές τους, γυναίκες και παιδιά που επέζησαν. Ο Αριέ Κόρετς αφηγείται ότι ήρθε για πρώτη φορά αντιμέτωπος με την καχυποψία στο Σιδηρόκαστρο και με τις κατηγορίες εναντίον του πατέρα του στο στρατόπεδο του Παύλου Μελά. Ποτέ προηγουμένως, ισχυρίζεται, δεν υπήρχε τέτοια κατηγορία στον αέρα. Θυμάται, επίσης, πως το πρώτο βράδυ το πέρασε μονάχος με τη μικρή του αδελφή έξω από τον Λευκό Πύργο, αφού η μητέρα του κρατήθηκε για μια δυο μέρες, μέχρις ότου να ανακριθεί και να αφεθεί ελεύθερη.

Στις 2 Ιουλίου 1946 αρχίζει στο Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων

μία δίκη με δεκατρείς κατηγορούμενους. Οι κατηγορίες περιλαμβάνουν την ανάληψη υπηρεσίας από τις Αρχές της Κατοχής, τη διευκόλυνση των διώξεων, πράξεις βίας και καταδόσεις⁴⁸⁷. Μολονότι ο αρχιραβίνος Κόρετς είχε ήδη αποβιώσει, στις 11 Ιουνίου κυκλοφόρησε «κλητήριο επίκριμα» που καλούσε τον Σεβή Κόρετς, «κάτοικο Θεσσαλονίκης και ήδη αγνώστου διαμονής», να εμφανιστεί ενώπιον του δικαστηρίου. Στη δίκη που ακολούθησε έξι Εβραίοι κατηγορούμενοι κρίνονται ένοχοι. Ο Βιτάλ Χασσόν καταδικάστηκε σε θάνατο, ενώ ο Λεών Σιών (Τυπούζ) καταδικάστηκε σε ισόβια δεσμά, ο Ζακ Αλμπάλα σε δεκαπέντε χρόνια ειρική φυλάκιση και ο Εντγκάρ Κούνιο σε οκτώ. Η Ισραηλιτική Κοινότητα παρίσταται ως Πολιτική Αγωγή. Δέκα μέρες πριν από τη δίκη, στις 24 Ιουνίου, είχε κυκλοφορήσει από το Συμβούλιο της Κοινότητας ένα κάλεσμα στα ισπανοεβραϊκά: «Queridos Etrmanos, Ya sono la hora de la Djusticia!», «Αγαπητοί αδελφοί. Σήμανε η μέρα της δικαιοσύνης! [...] Η Κοινότητά μας πρέπει να ασκήσει δίωξη εναντίον των αχρείων και να απαιτήσει Δικαιοσύνη στο όνομα των 2.000 επιζώντων και εκδίκηση για τους 50.000 μάρτυρες». Όσοι διαθέτουν τεκμήρια για τα εγκλήματα πρέπει να συμβάλλουν στη διαδικασία και όλοι να είναι παρόντες. Πράγματι, η δίκη διεξάχθηκε παρουσία εκατοντάδων Εβραίων, οι οποίοι κατά την ακροαματική διαδικασία πολύ δύσκολα συγκρατούσαν την οργή και την οδύνη τους. Οι τοπικές και αθηναϊκές εφημερίδες κάλυψαν το γεγονός ανάλογα με την πολιτική τους θέση, ενώ δεν έλειψαν αντισημιτικά σχόλια. Δεν μπορεί κανείς να αποφύγει τη σκέψη ότι μονάχα οι Εβραίοι συνεργάτες δικάζονται, ενώ τόσοι άλλοι διαφεύγουν...

Πέρα από τις συγκεκριμένες αξιόποινες πράξεις, οι οποίες αποδίδονται σε συγκεκριμένους κατηγορούμενους, κατά τη διάρκεια της δίκης τέθηκαν και γενικότερα ζητήματα τα οποία

παρουσιάζουν ενδιαφέρον σε σχέση με όσα μας απασχολούν εδώ: Τι γνώριζαν τα μέλη της Κοινότητας για τους σκοπούς των Γερμανών; Τι στρατόπεδο ήταν το Μπέργκεν-Μπέλσεν;

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, ο πρόεδρος της Κοινότητας Χαΐμ Σαλιτέλ εξετάζεται πρώτος και καλείται να απαντήσει στην εξής ερώτηση: «Οι κατηγορούμενοι, ο αρχιραβίνος, τα μέλη της Κοινότητας και η Πολιτοφυλακή ήξεραν ότι οι Εβραίοι εστέλλοντο διά εξόντωσιν;». Ο Χαΐμ Σαλιτέλ απαντά κατηγορηματικά: «Όχι». «Τι τους αποδίδετε;» «Εβιάσθησαν να στείλουν μια ώρα αρχύτερα τους ανθρώπους στην Πολωνία. Κανείς δεν ήξερε τι θα επάθαιναν, αλλά βέβαια δεν τους έστειλαν για καλό». Ένας από τους συνηγόρους της υπεράσπισης, ρωτά τον μάρτυρα Σαμ Ναχμιά, ο οποίος ήταν και δικηγόρος της Κοινότητας, εάν οι πλούσιοι Εβραίοι μπορούσαν να φύγουν όπως έπραξε και ο ίδιος; η απάντηση είναι: «Μάλιστα». «Γιατί δεν έφυγαν», επιμένει ο συνήγορος. «Επίστευαν ότι δεν θα πέθαιναν». «Γιατί δεν τους διαφωτίσατε επί των σκέψεών σας;». «Πότε; Τον Απρίλιο;», έρχεται η γεμάτη πικρή ειρωνία απάντηση...

Ο μάρτυρας Σαλβατώρ Κούνιο, επιζών του Άουσβιτς, καλείται από την Πολιτική Αγωγή⁴⁸⁸ να απαντήσει στο ερώτημα «τι ήταν το στρατόπεδο του Μπέργκεν-Μπέλσεν». Η απάντησή του συνδυάζει ακριβή στοιχεία και ανακρίβειες, αλλά είναι ενδεικτική της γενικής αντίληψης που επικράτησε για το «προνομιακό» στρατόπεδο: «Οι Γερμανοί είχαν πολλά στρατόπεδα», εξηγεί ο Σ. Κούνιο, «το Μπίρκενάου, το Άουσβιτς για εξόντωση, το Μπούχενβαλντ για πολιτικούς κρατουμένους, το Μπέργκεν-Μπέλσεν που αποτελούνταν από 16 στρατόπεδα. Στα δύο από αυτά οι κρατούμενοι ζούσαν υπό τους καλύτερους όρους. Ήταν οι “πολύτιμοι Εβραίοι”, δηλαδή όσοι είχαν προσφέρει υπηρεσίες στους Γερμανούς ή είχαν περιουσίες μεγάλες που δεν είχαν ακό-

μη μεταφερθεί νόμιμα σε γερμανικά χέρια. Έτσι περιποιούνταν αίφνης κάποιον βιομήχανο, ώσπου κάποιος Γερμανός του ζητούσε μια υπογραφή και αφού έτσι γινόταν η μεταφορά της περιουσίας, αυτός ο πολύτιμος πήγαινε στο διάλο. Υπήρχαν και άλλοι που στέλνονταν για ανταλλαγή στην Ελβετία, αντί 5.000 δολαρίων τα οποία κατετίθεντο εν ονόματι του Ράιχ. Στο Μπέλσεν ήταν τα καλύτερα στρατόπεδα. Δεν έκοβαν τα μαλλιά των κρατουμένων και δεν έκαναν δύσκολες δουλειές»...

Στην απολογία του, ο Ζακ Αλμπάλα υποστήριξε ότι ανέλαβε την Πολιτοφυλακή για να βοηθήσει τους Εβραίους, αρνήθηκε οποιαδήποτε πράξη βίας, επέμενε ότι προσέφερε βοήθεια, ότι δεν έκανε κακό σε κανέναν και ότι δεν υπήρξε προδότης. Ο συνήγορός του επέρριψε όλη την ευθύνη στο Κοινοτικό Συμβούλιο.

Εκτός από την επίσημη Δικαιοσύνη, ανάλογες διαδικασίες κινήθηκαν στο εσωτερικό της Κοινότητας και της «Ένωσης των Ομήρων», τον Σύλλογο στον οποίο οργανώθηκαν οι επιζώντες των στρατοπέδων. Το γεγονός μαρτυρεί ίσως την έλλειψη εμπιστοσύνης στην τακτική δικαιοσύνη ή την επιθυμία να διαλευκανθούν οι υποθέσεις στο εσωτερικό της Κοινότητας ανεξάρτητα από εξωτερικές παρεμβάσεις ή και την πεποίθηση ότι το ζήτημα αφορά πρώτα τους ίδιους και δευτερευόντως την ελληνική Δικαιοσύνη. Αντίστοιχες διαδικασίες υπήρξαν και αλλού, όπως λ.χ. στο Άμστερνταμ. Λίγες μέρες μετά την επανεγκατάστασή του στη Θεσσαλονίκη, ο Σολομών Ουζιέλ, μοναδικός επιζών από τα μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου, κλήθηκε από τον Ανακριτή υποθέσεων Συνεργασίας με τον Κατακτητή και αφέθηκε αμέσως ελεύθερος. Στη συνέχεια, όπως αναφέρει στο βιβλίο του, ζήτησε ο ίδιος να κριθεί από Επιτροπή της Κοινότητας, η οποία του έθεσε ερωτήσεις και τον αθώωσε. Κατόπιν, με δική του πάντοτε πρωτοβουλία, κατέθεσε τη μαρτυρία του και ενώπιον Επιτροπής

του Συλλόγου των Ομήρων και εγγράφηκε και ο ίδιος σε αυτή⁴⁸⁹. Στο αρχείο της Κοινότητας σώζονται πρακτικά από αυτές τις διαδικασίες. Η πρώτη ανάκριση «για τη δραστηριότητα των Εβραίων που επέστρεψαν από το στρατόπεδο των προνομιούχων του Μπέργκεν-Μπέλσεν» έγινε στις 8 Μαρτίου του 1946 ενώπιον οκτώ μελών της Κοινότητας στον χώρο της «Ένωσης Ομήρων»⁴⁹⁰.

Ο Ζωζέφ Νεχαμά⁴⁹¹, ο οποίος κρατήθηκε για ένα διάστημα μαζί με τους άλλους Ισπανούς υπήκοους στο «ουδέτερο στρατόπεδο» του Μπέργκεν-Μπέλσεν, απήγγειλε την κατηγορία εναντίον του Ουζιέλ: «Βαραίνει εναντίον σου ότι υπήρχαν στο Συμβούλιο έξυπνοι άνθρωποι, από τους οποίους ο εξυπνότερος ήσουν εσύ. Ο Μπενίκο Σαλιτιέλ ήταν χαζός, όπως και ο Κόρετς. Το χειρότερο είναι ότι σκέφτηκες να σώσεις τον εαυτό σου και είναι βέβαιο ότι κατάλαβες ότι τους εκτόπιζαν για να τους ξεπαστρέψουν». Ο Ουζιέλ υπερασπίζεται τον εαυτό του αναφερόμενος στις υπηρεσίες που προσέφερε προπολεμικά στην Κοινότητα και συμπληρώνει: «Μου λένε ότι ήμουν γραμματέας του Κόρετς και φίλος του, αλλά πάντοτε μάλωνα μαζί του. Όταν μπήκαν οι Γερμανοί έμεινα εβδομήντα μέρες στη φυλακή και βγήκα αφού υπέγραψα ότι δεν θα ασχοληθώ με την Κοινότητα, ειδάλλως θα με τουφέκιζαν, και όμως παρενέβην στον Σάμπυ Σαλιτιέλ για να οργανωθεί η βοήθεια για τους φτωχούς. [...] Δεν είχα άμεσες σχέσεις με τους Γερμανούς, προσέτρεξα να ελαφρύνω τη ζωή των Εβραίων». Σε ερωτήσεις άλλων μελών της Επιτροπής, ο Ουζιέλ προσφέρει περαιτέρω διευκρινίσεις: «Μέχρι την ημέρα της απογραφής δεν υπήρχε εκτόπιση. Ο Μέρτεν διακήρυττε ότι δεν θα υπήρχε εκτόπιση, ότι θα μεταφέρονταν στο γκέτο οι εργάτες, ότι ετοιμαζόταν εμπορικό επιμελητήριο, δημαρχία, αστυνομία. [...] Προσπαθήσαμε να εξαγοράσουμε την εκτόπιση όπως και την κατα-

ναγκαστική εργασία. Συμφωνήσαμε ότι αυτό έπρεπε να γίνει και δεσμεύσαμε τον ραβίνο να κάνει αυτό το διάβημα. Προς αυτή την κατεύθυνση δεσμευτήκαμε να συνεργαστούμε, για να φέρουμε σε πέρας και να διευθετήσουμε την υπόθεση. [...] Η κυρία Κόρετς πρέπει να έχει το έγγραφο». Στη συνέχεια, ο Ουζιέλ εξηγεί ότι μία εβδομάδα πριν την αναχώρηση της πρώτης αποστολής και ενώ τα 300 βαγόνια είχαν ήδη φτάσει στον σταθμό, ο Κόρετς πήγε στον Μέρτεν, έβαλε τα κλάματα και του πρότεινε να του παραχωρήσει το 50% της κινητής και ακίνητης περιουσίας της Κοινότητας με υποθήκη στην Τράπεζα της Ελλάδος. Σε αυτή τη βάση στάλθηκε τηλεγράφημα στο Βερολίνο, αλλά την επόμενη τον κάλεσαν και του ανακοίνωσαν ότι οι Έλληνες διαμαρτυρήθηκαν και έτσι άρχισαν οι εκτοπίσεις. Ο Ουζιέλ αναφέρεται, επίσης, στο ύστατο διάβημα του Κόρετς προς τον Ράλλη, στην άρνηση του τελευταίου να βοηθήσει και στην αντικατάσταση του Κόρετς από τον Αλμπάλα. Ένα τρίτο μέλος της ανακριτικής επιτροπής, ο Σαλβατώρ Κούνιο, επιμένει ότι παρά τη «δικτατορική στάση» του Κόρετς, το Συμβούλιο δεν επαναστάτησε. Ο Ουζιέλ απαντά ότι άσκησαν πίεση στον Κόρετς για να εξαγοράσει την εκτόπιση, αλλά όταν πια το εγχείρημα απέτυχε δεν είχε νόημα να ειδοποιήσουν κανέναν, διότι το γεγονός γρήγορα μαθεύτηκε από στόμα σε στόμα. Ο Νεχαμά επιμένει ότι εάν ήξεραν ότι οδηγούνται στον θάνατο στην Πολωνία, τότε ήταν προδότες, και ο Ουζιέλ απαντά: «Πιστεύαμε ότι θα μας συγκεντρώσουν ως ομήρους για να μας ανταλλάξουν όταν θα γίνει ειρήνη. Αυτή ήταν η γνώμη των δεκατεσσάρων». Τα μέλη της ανακριτικής Επιτροπής επανέρχονται υποστηρίζοντας ότι ο Κόρετς πίστευε ότι θα παραμείνουν στη Θεσσαλονίκη κάποιοι προνομιούχοι, ότι ο Αλμπάλα γνώριζε ότι θα μεταφερθούν σε στρατόπεδο προνομιούχων, ότι όταν πλέον είχαν απομείνει περίπου 1.000 Εβραίοι, «οι πιο ισχυροί», διαδόθηκε η φήμη ότι θα

πάνε στο Τερέζιενστατ. Ο Ουζιέλ απαντά αναφερόμενος στην προσωπική του ιστορία. Τα μέλη της ευρύτερης οικογένειάς του αναχώρησαν με την αποστολή της 9ης Μαΐου⁴⁹² και ο ίδιος θέλησε να πάει μαζί τους. Πήρε όμως διαταγή να παραμείνει και μάλιστα τον έβγαλαν από το βαγόνι την τελευταία στιγμή. Στον ίδιο και στον Μπενίκο Σαλτιέλ ανέθεσαν την υποδοχή των 2.000 Εβραίων από τα καταναγκαστικά έργα. Την 1η Ιουνίου θέλησαν να φύγουν με την επόμενη αποστολή⁴⁹³, «για να τελειώνουμε μια για πάντα». Τους συνέλαβαν όμως οι πολιτοφύλακες, απειλώντας ότι θα τους κατηγορήσουν για σαμποτάζ. Παρέμειναν στη Θεσσαλονίκη για να βρουν ρούχα για τους εργάτες. Ετοίμασαν τροφή για τους Ισπανούς και όταν ετοίμασαν τις λίστες των κατόχων ισπανικών διαβατηρίων διαπίστωσαν ότι έλειπαν 74. Τότε συνέλαβαν μερικούς ανάμεσα στους οποίους και αυτός «επειδή υπήρχαν κενά βαγόνια». Έφυγαν στις 2 Αυγούστου μαζί με τους Ισπανούς υπηκόους.

Η διαδικασία επαναλαμβάνεται τρία χρόνια αργότερα, στις 25 Απριλίου 1949, στα γραφεία της Κοινότητας, και συνεχίζεται για τρεις μήνες, ενώπιον μιας νέας δωδεκαμελούς Επιτροπής. Ο Ι. Τιάνο διευκρινίζει στην αρχή της συνεδρίασης ότι οι εργασίες της Επιτροπής δεν ολοκληρώθηκαν το 1946 εξαιτίας της αναχώρησης ορισμένων μελών για την Αθήνα και εξαιτίας αμέλειας. Γίνεται επίσης φανερό ότι και η τωρινή συνεδρίαση είχε προκληθεί από τον ίδιο τον Σ. Ουζιέλ, ο οποίος με επιστολή του στις 25/1/1948 ζητούσε να ξεκαθαρίσει η κατάσταση. Δεν είναι βέβαιο ότι ο χρόνος που έχει μεσολαβήσει συντρέπει να καταλαγιάσουν κάπως τα πάθη. Τα μέλη της Επιτροπής συμφωνούν να εξετάσουν μία-μία τις κατηγορίες για να διαπιστώσουν αν υπήρξε κακή πρόθεση και ο Μπαρούχ Σιμπή θέτει το ζήτημα της «εβραϊκής συνείδησης» που στις συγκεκριμένες περιστάσεις «μετρά

περισσότερο και από τη δικαιοσύνη του κράτους». Μάρτυρες καταθέτουν υπέρ του Ουζιέλ. Ο Σαούλ Μόλχο υποστηρίζει ότι ο Ουζιέλ δεν ήταν καλός ηγέτης, αλλά παραδέχεται αυτό που μοιάζει να επιβεβαιώνεται από όλους, ότι δηλαδή δεν γνώριζε ότι οι Εβραίοι εκτοπίζονταν για να εξοντωθούν.

Ήταν δύσκολα τα χρόνια εκείνα στη Θεσσαλονίκη. Ο βαθύς πόνος και ο θυμός διευκόλυναν τις αλληλοκατηγορίες, αρκετές από αυτές ίσως δίκαιες και κάποιες ίσως άδικες. Ορισμένες υποθέσεις φθάνουν στην ανακριτική επιτροπή της Ένωσης Ομήρων⁴⁹⁴, ενώ άλλες μένουν να πλανώνται στα στόματα και τις αναμνήσεις των επιζώντων⁴⁹⁵.

Το πιθανότερο είναι ότι εάν είχε επιζήσει ο Μπενίκο Σαλτιέλ θα βρισκόταν στην ίδια ακριβώς θέση με τον Σολομών Ουζιέλ, δηλαδή θα χρειαζόταν να δώσει εξηγήσεις για να «καθαρίσει το όνομά του». Όσο για τη Βαλερή και τα παιδιά, διασώζεται το έγγραφο, στα αγγλικά επίσης, που έχει εκδοθεί στη Θεσσαλονίκη, στο Στρατόπεδο Παύλου Μελά, που υπήρξε το σημείο υποδοχής όλων των επιζώντων που επιστρέφουν στη Θεσσαλονίκη (Displaced Persons Assembly Centre Pavlos Melas Barracks). Έχει ημερομηνία 16 Σεπτεμβρίου και βεβαιώνει την εγγραφή των τριών παιδιών, κατόχων «διαβατηρίων» αρ. 241, 242 και 243. Ενεγράφησαν στο κέντρο και μπορούν να μεταβούν στη Θεσσαλονίκη. Το έγγραφο φέρει τις σφραγίδες της UNRRA και του Υπουργείου με την ένδειξη ΟΜΗΡΟΣ.

Sept. 7. IX. 1945 SIDEROKASTRO
 UNITED NATIONS RELIEF & REHABILITATION ADMINISTRATION
 DISPLACED PERSONS DIVISION - GREECE MISSION
 V. SALTIEL 2121 5205
 Age 20 Sex M Nationality Greek (Jas)
 DPD Status Stateless
 Transported to Greece
 Admitted by [Signature] Disinlested [Signature] Left

Άφιξη στην Ελλάδα

Η Βαλερή και τα παιδιά δεν έχουν οικογένεια να τους περιμένει στη Θεσσαλονίκη ούτε σπίτι για να μείνουν. Συνεχίζουν λοιπόν για την Αθήνα. Ένα ακόμα έγγραφο εκδίδεται στην Αθήνα. Με ημερομηνία 26 Σεπτεμβρίου 1945, το Γραφείο Αιχμαλώτων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού «πιστοποιεί ότι ως προκύπτει εκ των εις χείρας του στοιχείων, η Σαλιέλ Ζιζή του Μπενίκο διετέλεσεν πολιτικός κρατούμενος των Γερμανικών Αρχών Κατοχής εις Γερμανίαν και απελευθερωθείς επέστρεψεν εις Αθήνας τη 19/9/1945». Σφραγίδες του ΕΣ και του Υπουργείου πάντα με την ένδειξη «Όμηρος».

Στη γραφειοκρατική ορολογία της εποχής, οι επιζώντες Εβραίοι είναι «Displaced Persons», «Όμηροι» ή και «πολιτικοί κρατούμενοι», ανάλογα με την αρχή που εκδίδει τα πιστοποιητικά. Οι ίδιοι είναι πάντως χήρες, ορφανοί, φτωχοί, που πρέπει να μαζέψουν τα κομμάτια τους, να ξαναρχίσουν μια «κανονική ζωή», οι νέοι ίσως ακόμα περισσότερο...

Λίγους μήνες μετά την Απελευθέρωση. Από αριστερά προς τα δεξιά: Νινά, Βαλερή, Ζιζή.

6. Η ζωή ξαναρχίζει

Οι Εβραίοι επέστρεψαν! Ο τελευταίος επιζών επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη τον Νοέμβριο του 1945. Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι κάποιοι προτίμησαν να μην επιστρέψουν και παρέμειναν σε στρατόπεδα πρώην εκτοπισμένων, περιμένοντας την πολυπόθητη βίζα για τις ΗΠΑ ή την ευκαιρία για τη δύσκολη τότε μετανάστευση στην Παλαιστίνη. Για πολλούς, επίσης, η επιστροφή στην Ελλάδα αποδεικνύεται ενδιάμεση στάση πριν τη μετανάστευση, όταν ανακαλύπτουν ότι ο τόπος από τον οποίο διώχθηκαν δεν είναι πια δικός τους, ότι εκεί δεν υπάρχουν πια ούτε συγγενείς ούτε σπίτι ούτε περιουσία. Εκατοντάδες ορφανά προετοιμάζονται για *aliyah*, μετανάστευση στη Γη του Ισραήλ, με τη βοήθεια των ανθρώπων του Εβραϊκού Πρακτορείου της Παλαιστίνης. Από τα δέκα ζευγάρια, ενός από τους πρώτους ομαδικούς γάμους το 1946, τέσσερα μετανάστευσαν στο

Ισραήλ, τρία στις ΗΠΑ και μόνο τρία παρέμειναν στη Θεσσαλονίκη⁴⁹⁶. Οι ομαδικοί γάμοι ήταν ευκαιρία να γιορτάσει ολόκληρη η Κοινότητα την επιβίωσή της και τους δεσμούς αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη της. Στην Ελλάδα, τη χαρά της Απελευθέρωσης έρχεται γρήγορα να σκιάσει ένας σκληρός εμφύλιος. Για ορισμένους αριστερούς Εβραίους αυτό σήμαινε συνέχιση των διώξεων. Για όλους, όμως, τους Εβραίους σήμαινε ότι θα έβλεπαν πολλούς από τους συνεργάτες των Γερμανών να εξαγοράζουν με περισσή εθνικοφροσύνη την ατιμωρησία τους.

Η Βαλερή και τα παιδιά βρίσκουν τα σπίτια τους κατελημμένα. Φιλοξενούνται σε μία οικογένεια φίλων χριστιανών και σύντομα πηγαίνουν στην Αθήνα. Εκεί υπάρχουν φίλοι, εκεί βρίσκεται και η αδελφή της. Ο γαμπρός της, ο Μωύς που διέφυγε κρυμμένος στη «θεία Αθηνά», όπως έλεγε το τηλεγράφημα που έφτασε στο Μπέλσεν, έχει επιστρέψει νωρίς στη Θεσσαλονίκη και προσπαθεί να βοηθήσει τη χήρα του αδελφού του και τα παιδιά να επιστρέψουν και να επανεγκατασταθούν στη Θεσσαλονίκη. Της γράφει το παρακάτω γράμμα. Θλιβερές λεπτομέρειες της καθημερινότητας, σε σύγκριση με ό,τι έχουν περάσει. Ασφαλώς. Η ίδια η Βαλερή, άλλωστε, πολύ συχνά μετά τον πόλεμο επαναλάμβανε με νόημα: «Μπελάς που τελειώνει με λεφτά, δεν είναι μπελάς» («bela ke se scapa con paras...»). Αλλά τα «υλικά πράγματα» είναι και αυτά, επίσης, κομμάτι του μεταπολεμικού τοπίου.

MOISES. SALTIEL
Avenue Reine Olga, 123

THESSALONIKI, le 7 Novembre 1945

Ma très chère Valica,
Je viens de recevoir presque en même temps tes deux lettres parvenues par la Poste ainsi que celle que Frosso m'a apporté. Je suis heureux de vous savoir tous en parfaite santé.

Je trouve que c'est peut être la meilleure solution d'avoir accepté à aller habiter pour quelque temps chez Frosso et ceci jusqu'au jour ou nous pourrons trouver un appartement définitif pour toi. D'ailleurs tu as du recevoir mon approbation par dépêche datée d'hier. Comme je te le disais dans cette dernière je te suggérais de rentrer par bateau car j'estime que c'est la voie la meilleur marché, mais à la rigueur si il est difficile d'obtenir des billets pour le bateau alors tu seras obligée ben entendu de prendre place dans un taxi. Egalement je trouve que tu auras peut être la compagnie de Sofia qui doit rentrer elle aussi à Salonique. Puis lorsque tu seras sur le point de partir, Frosso m'a conseillé de te dire que tu m'avisés par dépêche par l'entremise de Pavlo.

Contrairement à ce que je te disais par ma dernière lettre concernant l'appartement d'Eleonore, on a pu seulement mettre dehors les trois des quatre locataires qui habitaient là bas, en leur donnant un cadeau de 40.000 drahmes à chacun mais la quatrième se montrant intransigeant demandant 200.000 drs., Salvator Counio tâche de s'arranger avec celui-ci...

Selon la Loi sur la Stégassis, je t'informe que pour ceux qui demandent à reprendre leur appartement ils ont droit de faire la demande pour l'appartement qu'ils ont abandonnés lors de leur départ d'ici, donc en ce qui te concerne il faut demander pour l'appartement où tu habitais, sois rue Edmond Rostand No 56. J'ai déjà fait la demande aux Bureaux de la Stégassis pour ce dernier appartement.

Aprésent je te raconterai l'histoire de tes effets gardés par la fameuse Mlle Péppi: Dimanche dernier j'ai été à 5H de l'après midi, chez le frère de celle-ci, qui habite sur la rue Allatini au Diable vert, et ceci sur rendez vous pris avec elle où elle devait être aussi présente. Enfin, lorsque je me suis rendu là bas en compagnie d'Emilie et de mon ami Kalfoglou, la bonne Péppi n'était pas là; son frère nous a dit que Péppi était venue plus tôt pour le prier de nous dire qu'elle ne pouvait pas venir au rendez vous car elle était de service avec son bébé, mais si elle avait le temps elle serait venue. Après avoir attendu durant trois-quarts d'heure, le frère m'a prié de le suivre dans sa chambre pour me dire que Péppi lui a donné

quelques paquets pour moi. En prenant possession de ceux-ci je trouve qu'il me donnait, ton paletot, une chemise de nuit, la bonbonnière de la part de Péppi et de sa part il m'a donné un paquet contenant des papiers au cher Benico me déclarant qu'il a fait disparaître plusieurs autres documents craignant une perquisition de la part des allemands. En contrôlant le contenu de la bonbonnière devant le frère de Péppi, nous sommes restés étonnés de constater que d'abord tous les écrins étaient vides et qu'il y avait un tas de vieilles bricoles, comme: un collier en perles de bois, un collier de corail baroques, une corne cassée en corail, deux petites montres bracelet nickelées en très mauvais état, puis une chaîne parait il en or avec le symbole maçonnique, deux ou trois petits bracelets extra fins qui appartenaient peut être à Zizi ou à Nina, un sac en métal blanc contenant des pièces de monnaie sans valeur et un petit porte monnaie en métal blanc également. Après avoir questionné le frère de Péppi lui demandant le reste, soit les véritables bijoux, il m'a répondu que vous ne lui avez pas donné à Péppi à garder vos bons bijoux. J'ai tâché d'avoir de son frère une signature pour ce qu'il me donnait, mais il s'est refusé alléguant que ce n'était pas lui qui gardait la bonbonnière et qu'il connaissait l'état du contenu au moment où Péppi lui avait remis cette boîte pour me la rendre. A présent c'est à toi de venir ici et de décider ce que tu dois faire...

En attendant ta dépêche m'annonçant ton départ je te prie de transmettre mes salutations aux Aloneftis, d'embrasser les enfants et Toto de ma part. Je t'embrasse bien affectueusement

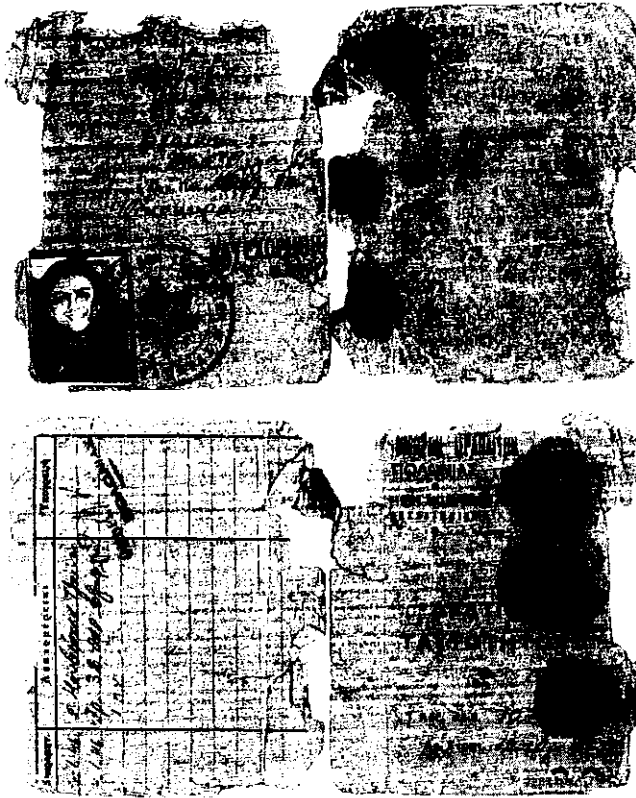
Moïse

P.S. Je t'adresse la présente chez les Aloneftis me basant suivant ta dernière lettre que tu iras de nouveau habiter chez eux.⁴⁹⁷

επαναλήφθηκαν συχνά την εποχή εκείνη. Πάρα πολλές φορές, επίσης -κι άλλες τόσες οι ιστορίες τους-, τα πράγματα φυλάχθηκαν και επιστράφηκαν από εκείνους στους οποίους τα είχαν εμπιστευθεί. Μετά τον πόλεμο, η Βαλερή έκανε πάντα το οικογενειακό τραπέζι της εβραϊκής πρωτοχρονιάς στην παλιά τραπεζαρία, με τα προπολεμικά μαχαιροπήρουνα που της επιστράφηκαν ανέγγιχτα από όποιον είχε αναλάβει να τα φυλάξει.

Τον Δεκέμβριο του 1945, η Βαλερή, η Ζιζή, η Νινά και ο Ντάριος έχουν πλέον επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη. Το γνωρίζουμε από την αίτηση της Ζιζής προς τον Δήμο να της χορηγηθεί πιστοποιητικό εγγραφής για την έκδοση αστυνομικής ταυτότητας. Την ίδια εποχή αποκτά και ένα άλλο «Δελτίον Ταυτότητος», σε ροζ χαρτόνι, αυτό του αναγνωρισμένου Σωματίου Θεσσαλονίκης: «Ένωσις Ομήρων Ισραηλιτών Πολωνίας». Αύζων αριθμός 1.072. Αριθμός στρατοπέδου [ο αριθμός στο μπράτσο των κρατουμένων του Άουσβιτς]: Μπέργκεν-Μπέλεν. Στο εσωτερικό του δίπτυχου δελτίου αναγράφεται επίσης ότι τον Ιανουάριο έλαβε δύο κουβέρτες από τη JOINT και 32.000 δραχμές. Η φωτογραφία της είναι σφραγισμένη με τη στρόγγυλη σφραγίδα της Ένωσης που φέρει στο κέντρο το αστέρι του Δαβίδ. Στη φωτογραφία, η Ζιζή έχει πια μακριά μαλλιά και είναι χαμογελαστή.

Ο Μωύς αναλαμβάνει λοιπόν να βοηθήσει τη χήρα του αδελφού του να επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη και να αντιμετωπίσει τα πρακτικά προβλήματα και ιδιαίτερα το ζήτημα της στέγασης. Φαίνεται να το κάνει με προσοχή και με στοργικό ενδιαφέρον. Ιστορίες όπως αυτή με τα κοσμήματα που δεν επιστρέφονται,

Δελτίο ταυτότητας της Ένωσης Ομήρων

Για τους περισσότερους Έλληνες, Εβραίους και μη, τα μεταπολεμικά χρόνια ήταν χρόνια μεγάλης ανέχειας και έλλειψης στέγης. Η UNRRA και η JOINT προσφέρουν περίθαλψη, φαγητό, ρούχα. Πολλοί Εβραίοι που επιστρέφουν δεν μπορούν να μπουουν στα σπίτια τους είτε γιατί είχαν βρει στέγη σε αυτά κάποιιο άλλοι δυστυχείς πρόσφυγες, είτε επειδή τα σπίτια αυτά είχαν γίνει λεία

δοσιλόγων. Οικογένειες μοιράζονται μία στέγη, μία αυλή. Αν η κατάργηση των νόμων που εκδόθηκαν στον πόλεμο έπρεπε να σημάνει την άμεση αποκατάσταση των περιουσιών τους, στην πραγματικότητα επρόκειτο συχνά για μια μακρόχρονη διαδικασία που παρεμποδιζόταν για χρόνια από την απρόθυμη στάση των δημοτικών, των δικαστικών, των πολιτικών αρχών. Ακόμα χειρότερα: Με μια συνηθισμένη διαστρόφη της λογικής, η διεκδίκηση της αποκατάστασης των περιουσιών μετατρέπεται σε δηλητήριο στα στόματα των αντισημιτών, σχετικά με την υποτιθέμενη εβραϊκή φιλαργυρία, συντηρώντας την εντύπωση ότι όλοι οι Εβραίοι είναι πλούσιοι και έχουν κρυμμένους θησαυρούς. Ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Ισραηλιτικόν Βήμα*, τον Νοέμβριο του 1945, είναι χαρακτηριστικό της κατάστασης που επικρατεί: «Ορισμένοι κύκλοι της πόλεώς μας, θέλοντας να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα των πλουτισάντων εις βάρος των Ισραηλιτών (των μεσεγγυούχων) άρχισαν να μιλούν και να θορυβούν ότι δήθεν στα χέρια των Ισραηλιτών συγκεντρώνονται κολλοσιαίες περιουσίες και ζητούν όπως τεθεί τέρμα εις την απόδοσιν των Ισραηλιτικών περιουσιών»⁴⁹⁸.

Το 1947, στην καθημερινότητα των κοινοτήτων που ανασυγκροτούνται, η φροντίδα των παιδιών έχει προτεραιότητα: Στη Θεσσαλονίκη θα λειτουργήσει παιδικό κέντρο. Είναι ενδεικτική του κλίματος μία ανταπόκριση στην *Εβραϊκή Εστία* για τη γιορτή του Χανουκά στο παιδικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, τον Δεκέμβριο του 1947, γιορτή στην οποία βρίσκουμε τον Ντάριο και τη Ζιζή: «Τα παιδιά διασκέδασαν μεταξύ των, έφαγαν γλυκά και ευχαριστήθηκαν. Την επομένη ωργανώθη μία παράσταση παρουσία των γονέων, του Αρχι. Δρ. Σράιμπερ και των μελών του Κοινοτικού Συμβουλίου. [...] Η τρίτη σκηνή μάς επαναφέρει εις τον Να-

όν του Σολομώντος όπου οι Εβραίοι ήρθαν να ευχαριστήσουν τον Θεόν που τους απελευθέρωσε. Ένα παιδί του Κέντρου, ο Δάριο Σαλιέλ άναψε την Χανουκία. [...] Ο κ. Σαλβ. Κούνιο ωμίλησε εκ μέρους του Κοινοτικού Συμβουλίου, εκφράζων την συγκίνησίν του διά τα άριστα αποτελέσματα του έργου του Παιδικού Κέντρου. [...] Έπλεξεν ταυτοχρόνως το εγκώμιον των Κυριών και Δεσποινίδων που εργάζονται διά το Κέντρον, ιδιαιτέρως την Δίδα Ζιζή Σαλιέλ και ηυχρήθη...»⁴⁹⁹

Στην κατασκήνωση και στο παιδικό κέντρο

α. Ενοχές

Κάτω από την επίφαση της «κανονικής ζωής», με δουλειά, οικογένεια και διασκέδαση, οι Εβραίοι πενθούν. Τους περιβάλλει μια ανησυχητική ξενότητα για την οποία έγραψε ο Ζαν Αμερύ⁵⁰⁰. Αποξενωμένοι και ολομόναχοι, καθώς η μοίρα τους μοιάζει να μην αφορά όσους στέκουν γύρω. Εξορισμένοι από ό,τι κάποτε

τους χάριζε εμπιστοσύνη, από ό,τι πίστευαν, εξορισμένοι από την ιστορία της ίδιας τους της ζωής. Ένας από τους εφιάλτες του στρατοπέδου επιβεβαιώνεται: Ποιος θα πιστέψει την πείνα, το κρύο, τον πόνο, τον φόβο, την εξάντληση, την απελπισία, τον θάνατο ολόγυρα, παντού. Ακόμα και αν επιθυμούν να μιλήσουν, γρήγορα καταλαβαίνουν πως κανείς από όσους «δεν έζησαν και δεν είδαν», δεν θέλει να ακούσει. Ακόμα χειρότερα: Μια βάνουση, διεστραμμένη καχυποψία βαραίνει επάνω τους. Όποιος δεν γνώρισε τα στρατόπεδα, είναι πρόθυμος να πιστέψει πως εκεί μόνο εγκληματίες επέζησαν ή, τουλάχιστον, όσοι εκεί μέσα έγιναν εγκληματίες ή, ακόμα, ότι τα στρατόπεδα δεν ήταν τάχα και τόσο φοβερή υπόθεση, απόδειξη οι ίδιοι οι επιζώντες, αφού επέστρεψαν...⁵⁰¹ Μερικές φορές, η καχυποψία δεν λείπει ούτε από τις σχέσεις με τους δικούς τους, καθώς μια διαβάθμιση βασάνων, μια ιεραρχία πόνου έρχεται κάποτε να δηλητηριάσει την επιθυμία για «κανονική ζωή». Μα τι θα πει «κανονική ζωή»; Θυμός, πόνος, μοναξιά, ευθύνες, ελπίδα, είναι συναισθήματα που διαδέχονται ατέρμονα το ένα το άλλο. «Δεν βρίσκομαι ανάμεσα στους ζωντανούς, πέθανα στο Άουσβιτς και κανείς δεν το πρόσεξε [...] να ξαναρχίσεις τη ζωή, τι έκφραση κι αυτή. [...] Αν υπάρχει κάτι που δεν ξαναρχίζει είναι η ζωή σου», έγραφε η Charlotte Delbo⁵⁰².

Ήδη από το στρατόπεδο, οι κρατούμενοι γνωρίζουν ότι η εμπειρία τους δύσκολα χωράει σε λόγια, ότι η επιστροφή στην «κανονική ζωή» είναι ένα ναρκοθετημένο πεδίο. Στις 15 Ιουνίου 1945, η Renata Lacqueur, πρώην κρατούμενη στο Μπέγκεν-Μπέλεν σημείωνε⁵⁰³: «Σκέφτομαι πολύ με τι θα μοιάζει άραγε ο καιρός μετά τον πόλεμο. Θα είμαστε ικανοί να πούμε στιδήποτε σε κάποιον που δεν γνώρισε την ίδια εμπειρία με μας; Μπορούμε να βάλουμε σε λέξεις τι σημαίνει για μας η εμπειρία αυτού

του στρατοπέδου; Τι σημαίνει να κοιτάζεις πίσω από το συρματοπλέγμα πώς μεγαλώνουν τα λεπτά πεύκα, πώς νωπά φυλλώματα και πράσινα φύλλα φυτρώνουν κατά μήκος του δρόμου του στρατοπέδου; Τι σημαίνει ο διαρκής εξαναγκασμός και η βία των SS φρουρών, τι σημαίνει η αδιάκοπη επιτήρηση; Πώς πρέπει συνεχώς να προσπαθείς να φανταστείς: Αυτό δεν σε αφορά, δεν σε αφορούν όλες αυτές οι επιπλήξεις με ουρλιαχτά. Πώς αισθάνεσαι ότι μεγαλώνεις, ότι τα νιάτα σου γλιστράν μέσα από τα δάχτυλα περιμένοντας το τέλος της καταπίεσης. [...] Νοσταλγία, όλο και περισσότερη νοσταλγία είτε όταν τραγουδούν οι Γαλλίδες, είτε οι Ιταλίδες [...] είτε οι Ελληνίδες, Ισπανίδες Εβραίες από τη Θεσσαλονίκη. [...] Όλοι σκέφτονται και λαχταρούν ένα πράγμα μονάχα, να γυρίσουν στο σπίτι μετά τον πόλεμο. Και τι είναι το σπίτι; Θα είμαστε άραγε σε θέση να βρούμε τον δρόμο μας πίσω; Από το σύμπαν του στρατοπέδου συγκέντρωσης πίσω σε έναν κόσμο στον οποίο οι περισσότεροι από εμάς δεν έχουν πλέον τίποτα άλλο πέρα από τις μνήμες τους πριν από τον πόλεμο, σε έναν κόσμο όπου θα ζήσουν μεταξύ ανθρώπων για τους οποίους τα χρόνια της φυλάκισής μας θα σημαίνουν μόνο: Ω, να ένας ακόμα από αυτούς που διαμαρτύρονται για πράγματα που έχασαν και διηγούνται ιστορίες φρίκης».

Στο ίδιο κλίμα, η Hanna Levy ανησυχούσε στο στρατόπεδο: «Οπωσδήποτε θα θυμάμαι όλα όσα είδα, βίωσα και έμαθα, όλα όσα η ανθρώπινη φύση μου αποκάλυψε. Από τούτη τη στιγμή έχουν χαραχθεί βαθιά στην ψυχή μου. Και στην κανονική ζωή (αλλά τι είναι στην ουσία κανονικό; Όλα αυτά, η ατέρμονη αγωνία - ή μήπως ότι βρίσκεται πέρα, πριν και μετά;). Ποτέ δεν θα μπορέσω να ξεχάσω, πιστεύω, τα ευρήματα και τα αποφθέγματα που ήρθαν εδώ: Θα μετρώ κάθε άνθρωπο με τα κριτήρια της σημερινής πραγματικότητας, από την προοπτική του ότι υπήρ-

ξε ή θα μπορούσε να γίνει στις δικές μας συνθήκες. Για να έχω γνώμη για κάποιον, για να εκτιμήσω κάποιον ή όχι, για να μου αρέσει ή όχι, όλα εξαρτώνται πάνω από όλα από το να ξέρω τι συμπεριφορά, ποια φυσική, ηθική ή ψυχολογική αντίδραση είχε ή θα μπορούσε να έχει σ' αυτά τα χρόνια της δοκιμασίας, τη δύναμη του χαρακτήρα του, τη συναισθηματική του αντοχή»⁵⁰⁴.

Οι δυσσιώπες αλλά τόσο διαυγείς προβλέψεις στα δύο αυτά ημερολόγια δεν συνέλαβαν ένα επιπλέον μεταπολεμικό μαρτύριο: την ενοχή. Η υποβόσκουσα μομφή για την οποία μιλά η Ρουθ Κλύγκερ, η συχνά αβάσταχτη ενοχή όλων των επιζώντων⁵⁰⁵ παίρνει εκρηκτικές διαστάσεις στην περίπτωση των επιζώντων του Μπέλσεν. Το παρακάτω απόσπασμα από τη συνέντευξη της Renata Lacqueur είναι αποκαλυπτικό:

- Το να σε σπρώξουν στον θάλαμο αερίων είναι πολύ, πολύ χειρότερο, νομίζω, από το να λιμοκτονείς και να αρρωσταίνεις. Δεν ξέρω. Νομίζω επειδή αυτό είναι η οριστική θυματοποίηση, επειδή ακόμα κι αν πεθαίνεις από την πείνα, ακόμα κι όταν πεθαίνεις από αρρώστια, ακόμα και τότε έχεις κάποιον έλεγχο. Αν σε σπρώξουν στο ντους και αυτό ανοίγει για να σε δηλητηριάσει...

- Δεν νιώθετε θύμα κι εσείς;

- Όχι, γι' αυτό νιώθω τόσο ένοχη και αυτός είναι ίσως ο λόγος που νιώθω σχεδόν επιπόλαιη. Το γεγονός ότι μιλώ γι' αυτά και φοράω κραγιόν στα χείλη, ότι δεν «δείχνω την ηλικία μου», δεν οφείλεται σε προσπάθεια. Είναι επειδή είμαι απλώς επιζώσα.

- Αλλά διαβάζοντας το ημερολόγιό σας είναι ξεκάθαρο πόσο δύσκολα ήταν και ότι κανείς δεν ήξερε αν θα τελειώσει.

- Απίστευτα δύσκολο αλλά όχι τελεσίδικο.

- Αλλά αυτό δεν το ξέρατε.

- Ξωστά, αλλά οι άνθρωποι στο Άουσβιτς το ήξεραν. Ο καπνός, η καπνοδόχος, ο φόβος να περάσεις από την καπνοδόχο. Ξέρεις. Ο καπνός από τα κρεματόρια. Δεν είχαμε αέρια στη Γερμανία.

- Αλλά είχατε πολύ θάνατο στο Μπέργκεν-Μπέλσεν.

- Θάνατο;

- Θάνατο.

- Με την οκιά. Απίστευτη ποσότητα θανάτου επειδή οι άνθρωποι πέθαιναν από αρρώστιες και από τον λιμό, αλλά αυτός είναι διαφορετικός θάνατος από το να σε σπρώχνουν μέσα - δεν ξέρω. Για μένα είναι πιο φριχτό. Αλλά είναι τόσο κίβδηλο, τόσο τυπικά γερμανικό. Τους λες ότι πηγαίνουν να κάνουν ντους. Θα απολυμανθείτε. Σας σκοτώνουν. Στο Μπέργκεν-Μπέλσεν δεν σου έλεγαν ότι δεν θα σε σκοτώσουν. Σου έλεγαν ότι δεν δίνουν δεκάρα για το αν θα πεθάνεις. Wir lassen Euch stehen bis Euch die Scheisse runterläuft. Θα σε αφήσουμε να στέκεσαι εκεί στο Απέλ [Appelplatz - η πλατεία όπου γινόταν το προσκλητήριο] μέχρι να σκάσεις⁵⁰⁶.

Ο Στάνισλας Τόμκιεβιτς εξηγεί πώς για χρόνια, πέρα από τους επαναλαμβανόμενους εφιάλτες του, κρατούσε μια αρκετά θολή εικόνα του Μπέργκεν-Μπέλσεν⁵⁰⁷. Οι λόγοι δεν ήταν μονάχα το κώμα στο οποίο τον είχε βυθίσει ο εξανθηματικός τύφος για μία ολόκληρη εβδομάδα σβήνοντας τις τελευταίες αναμνήσεις του στρατοπέδου ούτε μονάχα η επιθυμία μιας καινούριας ζωής στραμμένης στο μέλλον. Με μεγάλη καθυστέρηση μπόρεσε να «ανακαλύψει» τι ήταν αυτό που έκρυβε στο σκοτάδι τις αναμνήσεις από το στρατόπεδο, τις αναμνήσεις μιας πολύ συγκεκριμένης σωματικής οδύνης: πείνα, πρησμένα πόδια, πληγές, τύφος, πόνοι... Οι αναμνήσεις χάνονταν πίσω από μια διπλή κρυφή ενοχή: Πρώτα, «εγκατέλειψε» τους γονείς του όταν πήδηξε από το τρένο που τους οδηγούσε στον βέβαιο θάνατο και ύστερα επέζησε ως «προνομιούχος» σε ένα στρατόπεδο όπου ο θάνατος δεν κατάπινε τους συρμούς μέσα σε θαλάμους αερίων, αλλά μονάχα παραμόνευε καθημερινά με τη μορφή της ασιτίας, του ξυλοκοπήματος, της εξάντλησης από την καταναγκαστική εργασία, από την παγωνιά στα ατελείωτα προσκλητήρια, με τη μορφή του

τύφου... Εν τέλει, αυτός ο «τυχερός» βρέθηκε στο στρατόπεδο όπου μπορούσε να ζυγίζει τριάντα εννιά κιλά και όχι είκοσι έξι, εκεί όπου μπορούσε να εξασφαλίσει μια μπουκιά ψωμί και για το ανιψάκι του...

Κάθε επιζών πιστεύει πως αυτά που υπέμεινε ήταν τα χειρότερα, αλλά πολύ συχνά συνειδητοποιεί πως όσα πέρασε δεν είναι τίποτα μπροστά στα όσα πέρασε ο φίλος του, που με τη σειρά του συνειδητοποιεί πως τα βιάσανά του έχουν «ανταγωνιστή»⁵⁰⁸.

Διεισδυτικά, η λογοτεχνία αναδεικνύει τον «σουρεαλισμό» του καθημερινού βιώματος: Στο μυθιστόρημα του Amír Cutfreund⁵⁰⁹, ο «παππούς» Λόλεκ, ο «υιοθετημένος» παππούς που αναπληρώνει τη χαμένη οικογένεια, αυτός που είναι τώρα βασιλιάς του τσαγιού, παροιμιώδης τοιγκούνης και κομψός οδηγός ενός παλιού ακριβού αυτοκινήτου, ήταν στρατιώτης όταν διέφυγε από την Πολωνία, έφτασε στη Ρωσία και από εκεί στην Παλαιστίνη. Πολέμησε στην Εβραϊκή Ταξιαρχία και πήρε μέρος σε σκληρές μάχες με αμέτρητα θύματα. Έχασε όλη του την οικογένεια στους θαλάμους αερίων και τώρα κεντρίζει τους επιζώντες: «Ελάτε τώρα! Σκληρή η σελεξιόν; Πόσοι είπες ήταν σε σας; Ένας στους τρεις; Δέκα ώρες κάτω από το χιόνι στην Άπελπλατς; Οποία πολυτέλεια! Εμείς, όταν πολεμούσαμε εναντίον των Γερμανών, στο Μόντε Κασσίνο, πολύ θα ευχόμασταν να ήταν ένας στους τρεις, όταν μετά από δύο μέρες και δύο νύχτες άυπνοι, όποιον τον έπαιρνε ο ύπνος πέθαινε. Εμπρός! Περπατάτε! Κι όποιον πάρει ο χάρος! [...] Είδατε και σεις δυστυχίες!» Άσπλαχνο, σκληρό παιχνίδι: «Ποιος θα παραβγεί στον πόνο που υπέμεινε;»

β. Νοσταλγία

Μία πυκνογραμμένη τετρασέλιδη επιστολή έφθασε στα χέρια της Βαλερής και μάλλον αυτή σημείωσε στο περιθώριο την ημερομηνία που την έλαβε (6 Μαΐου 1946) και τη φύλαξε. Το γράμμα είχε ταχυδρομηθεί πριν από ενάμιση μήνα από την Κίνα!

Shanghai-China
March 15, 1946

Αγαπητή μου Βαλίκια

Δεν ξεύρω από πού να αρχίσω και πού να τελειώσω. Το γράμμα αυτό που έγραψε το χαριτωμένο μας και ώμορφο κοριτσάκι, το Σοφάκι και που μόλις εχθές έλαβα μου επροξένησε τρία συναισθήματα. Μεγάλην χαράν, βαθιά λύπη και γλυκές αξέχαστες αναμνήσεις.

Πίστεψέ με ειλικρινά πως μόλις έμαθα ότι οι βρωμογερμανοί κατέβηκαν στη Θεσσαλονίκη –και είχαμε ήδη ακούσει τις φρικαλεότητες των Γερμανών εναντίον των Ισραηλιτών– ο νους μου ήταν σε σένα, στον άνδρα σου, στα παιδιά σου και στα αγαπητά μας αδέρφια σου. Να μπορούσα να πετάξω και νάλθω κοντά σου όπως μπορούσα να σας προστατέψω. Αυτό ήτο ανθρωπίνως αδύνατον. Καθ' ον χρόνον εσείς υποφέρατε τα πάνδεινα μαρτύρια, εγώ εταξείδευα με τα φορτηγά πλοία ανάμεσα στα υποβρύχια και κάτω από τα γερμανικά αεροπλάνα, μεταφέροντας ζωτικά εφόδια στην Αγγλία για να κερδίσωμεν τον πόλεμον και ελευθερώσομεν εσάς τα σκλαβωμένα μας αδέρφια.

Η μοίρα σε κτύπησε πολύ σκληρά Βαλίκια μου. Έχασες τον λατρευτόν σου τον αντρούλη που τόσα έκαμε για σένα, μόνον και μόνον για να σε καταστήση την πιο ευτυχισμένη σύζυγο του κόσμου και το κατώρθωσε.

Σε συμπονώ και λυπούμαι κατάκαρδα μαζί σου, ευχόμενος να μπορέσης να παρηγορηθής αφοσιώνοντας τον εαυτόν σου στα λατρευτά του τα παιδιά. Αιώνια του η μνήμη και ο Θεός να τον συγχωρήση.

Απορώ Βαλικάκι μας χρυσό, πώς κανένας δεν μου έγραψε τι γίνονται τ' αδελφιά σου. Ο Gentleman Albert, ο εύθυμος και γελαστός Πέπος, ο συμπαθέστατος Moïse και η συμπάθειά μου, ο Οσκαρίκος. Εύχομαι όλοι τους να είναι καλά μαζί με τας οικογενείας των.

Με μεγάλη μου χαρά και συγκίνηση και δάκρυα χαράς ήτανε που το χρυσό μας το Βαλικάκι με τα χαριτωμένα της παιδιά γύρισαν σ'όσοι και αβλαβείς. Φοβούμουνα πάρα πολύ για όλους σας από ότι ακούαμεν και αδημονούσα να μάθω νέα σας και επιτέλους τα έμαθον.

Από το γράμμα της γλυκιάς μας Σοφίικας, κατάλαβα πως συγκινήθηκες πολύ όταν έμαθες ότι ζω και εγώ, όπως το ίδιο συνέβη και με μένα.

Βαλίκα μου, είσαι μια σπάνια ευγενική ψυχή, είσαι ένας άγγελος, ένας ανεκτίμητος θησαυρός τόσο για τα παιδιά σου, όσο και για όλους εμάς που σε γνωρίζωμεν και θα φροντίσωμεν όλοι μας γύρω σου να σε παρηγορήσωμεν και να σε κάμωμεν να ξεχάσης -εάν βεβαίως μπορούμεν- τις πίκρες που σε πότισε ο πόλεμος αυτός. Κράτησε την ψυχραιμία σου για την ευτυχία των παιδιών σου...

Η Ζιζίκα σου (και πιστεύω να με θυμάται όπου την τελευταίαν φοράν είμεθα μαζί στο τραμ) φαντάζομαι να είναι μεγαλύτερα από την ηλικίαν που είχες εσύ όταν σε εγνωρίσα και συνεπώς την φαντάζομαι μια ωραιοτάτη και χαριτωμένην Δεσποινίδα a beautiful young lady. Όσον για τη Νινά δεν την ενθυμούμαι καλά διότι ήτανε μικρή αλλά δεν μπορεί κι αυτή να μη βγη ώμορφη από ώμορφους γονείς πλασμένη θα είναι μια τρελλή κουκλίτσα.

Το Ντιντίκο πια τον φαντάζομαι ένα χαριτωμένο παλληκαράκι που θα είναι απaráλλακτη η Μάνα του. N'est-ce-pas? Πόσο θάθελα να τον είχα στην αγκαλιά μου και να τον φιλούσα σαν δικό μου παιδί.

Please Βαλίκα στείλε μου μια φωτογραφία έστω και μικρή, εσύ και τα τρία παιδιά μαζί και μία μόνη σου. Κάμε μου αυτήν την χάρη που σου ζητώ. Θέλω να σας έχω στο γραφείο μου και να σας βλέπω καθημερινώς.

Και τέλος το γράμμα αυτό της Σοφίικας μούφερε τις πιο γλυκές αναμνήσεις της ζωής μου, αρχίζοντας από την ημέρα που σε πρωτογνώρισα. Ήσουνα με τον Moïse σπίτι μας και την ώρα που εσείς φεύγατε εγώ έμεινα και δύο μαύρα ματάκια μου κάρφωσαν την καρδιά μου. Θυμάμαι πως φορούσες ένα μαύρο βελουδένιο καπέλο που χωμένο ως τα μάτια όπως τότε η μόδα ήτανε. Ήσουνα μόλις 15 χρονώ και από την στιγμήν εκείνη δεν μπορούσα να σκεφθώ τίποτα άλλο παρά τα δύο αυτά μαύρα γλυκά ματάκια που κύτταξαν με τόσο ενδιαφέρον. Το επόμενον γεγονός που μου επροξένησε εντύπωση και μου άφησε αναμνήσεις ήτανε όταν είμεθα καθισμένοι στην Ρικέττας το σπίτι και συ φορούσες το άσπρο εκείνο μάλλινο φόρεμα και ήσουνα το αγγελούδι της βραδυάς. Ενώ χορεύαμε, εσύ τραβιόσουνα από κοντά μου -νομίζεις πως ξέχασα αυτές τις λεπτομέρειες;. Μετά έρχεται η ανάμνησις του λευκώματος που εγώ σου έγραψα με το ψευδώνυμον «Missouri» και εσύ είχες γράψει με το «Magnoïia». Right? Θάδινα μια περιουσία ολόκληρηνάβλεπα άλλη μια φορά το λευκωμα αυτό. Μετά έρχεται η βραδιά στο Ball d'enfants στον Λευκό Πύργο. Ήμουνα απάνω στα θεωρεία και τα είχα κυριολεκτικώς χαμένα οπότε έρχεσαι εσύ μου δίνεις κουράγιο μιλώντας σε μένα και μετραβάς από το χέρι κάτω να πάμε να χορέψωμεν.

Μετά έρχεται ο Πανθεσσαλικός χορός στου Πεντζίκη με την στρατιωτικήν μουσική που έπαιζε διαρκώς το «Missouri waltz» και συ φορούσες εκείνο το χαριτωμένο Rose pale φόρεμα με τους φραμπαλάδες από τη μέση και κάτω και στο τέλος του χορού μούβαλες κάτω ζουμπούλια στο χέρι μου πράγμα το οποίον εγώ ουδέποτε θα τολμούσα (φοβάμαι πως δεν θα ξαναβρω τα ξηρά αυτά λουλούδια που άφησα στην Αθήνα). Εκείνη τη βραδειά ήσουνα το πιο ώμορφο κορίτσι του χορού και στα μάτια μου η πιο ώμορφη κοπέλλα του κόσμου. Really you were. Δεν μπορούσα να ησυχάσω, είχα τρελαθεί από τη χαρά μου που η ώμορφή μου Βαλίκα να με ευνοήση περισσότερο από κάθε άλλο νεαρό της ηλικίας μου. Εθεώρουν τον εαυτόν μου τον ευτυχέστερο άνθρωπο του κόσμου. Μα αγαπητή Βαλίκα, σε παρακαλώ πολύ εξήγησε εάν νομίζεις σωστό στη Ζιζίκα σου ότι

όλα αυτά ήσανε ένα τελείως αθώοτατο ειδύλιο και ούτε ποτέ το χέρι σου τόλμησα να φιλήσω. Πρέπει να ξεύρη η Ζιζή ότι η Μανούλα της ήτανε το πιο αθώο πλάσματάκι του κόσμου.

Έπειτα έρχεται στην μνήμην μου ο μπάτσος που μου έδωσε μπροστά στην Μακαρίτισσα Άφρο, που για μένα ήταν ένα χάιδι. Πόσο θάθελα τώρα νάμουνα κοντά σου και να μούδινες ακόμη έναν...

Έπειτα έρχεται το βιβλίο (στη μνήμη μου) που μου δώσατε με την Φροσικά και εγώ το γέμισα από μελανιές σε φράσεις που με ενδιέφεραν και θα ήθελα να σου τις έλεγα μα δεν τολμούσα, μόνο με το βιβλίο στις διαβίβασα, ακόμη φοβόμουνα μη τυχόν θυμώσεις.

Και τέλος έρχεται στην μνήμην μου η ημέρα του γάμου σου που χορέψαμε και οι δυο στα άσπρα και σου έδωσα με την καρδιά μου όλες τις ευχές του κόσμου. Αυτό είναι από τις πιο γλυκιές μου αναμνήσεις. Βεβαίως θυμάμαι το «Θέλεις Μέντα;» Επίσης εκείνη την Καθαρά Δευτέρα στο Καραμπουρνάκι. Ανησυχούσα που αργοπορήσατε να έλθετε και άλλα τόσα που τώρα μου διαφεύγουν και θα μου μείνουν αλησμόνητα.

Κατά την διάρκεια της διαμονής μου εις την Αμερικάνη άπειρες φορές άκουσα στο Radio να παίζουν το MISSOURI waltz και σε θυμόμουνα και περνούσαν από το μυαλό μου σαν κινηματογραφική ταινία όλαί αι παλαιαί αναμνήσεις. Στο Portland Oregon είχα γνωρίσει έναν Αμερικανό αξιωματικό του Ναυτικού, ο οποίος έτυχε να κατάγεται από το Missouri. Είμεθα καλεσμένοι σε ενός φίλου μου το σπίτι όπου υπήρχε ένα μεγάλο πιάνο με ουρά. Τότε για να ευχαριστήσω τον αξιωματικόν αυτόν ανήγγειλα σε όλους τους προσκεκλημένους ότι θα παίξω εις το πιάνο προς τιμήν του αξιωματικού το MISSOURI waltz. Αυτήν την φορά έβαλα όλην την δύναμη της ψυχής μου και έκαμα μίαν εξαιρετικήν εκτέλεση αυτού του βαλς. Όλοι με χειροκρότησαν και νομίζανε ότι ήτανε για τον αξιωματικό. Πού να ξέρανε ότι αυτή η εκτέλεσις ήτανε για κάποια ματάκια που με έκαμαν να συγκινηθώ τόσο πολύ ώστε να δακρύσω. Εάν θέλεις πίστεψέ με ότι με ερωτούσαν «What is the matter», τι σου συμβαίνει; Εγώ δεν απαντούσα και οι άλλοι έδωσαν την εξή-

γηση ότι είμαι πολύ ευαίσθητος και η μελωδία αυτή με έκαμε να δακρύσω.

Αλήθεια Βαλικάκι μου, θα ήθελα να μάκουγες να παίζω το βαλς αυτό. Θα φροντίσω να κάμω μία πλάκα γραμμοφώνου και να σου τη στείλω. Τώρα μη τα χάνεις Βαλικάκι μου, είμεθα αρκετά μεγάλοι και μην ξεχνάς, πέρασα τα 40.

Σου στέλνω μια μικρή φωτογραφία την μόνην που έχω εδώ στη Shanghai και όταν θα γυρίσω πίσω θα στείλω μία καλή, εννοείται γράψε μου εάν τη θέλεις. Στη φωτογραφία αυτή φαίνομαι νεώτερος, αλλά τώρα περάσανε 5 χρόνια και τα μισά μου τα μαλλιά είναι άσπρα.

Αναμένω ταχέως ειδήσεις και σε αφήνω αφού σε παρακαλέσω να δώσεις τους χαιρετισμούς μου εις τας Δεσποινίδας Ζιζήν και Νινά ως και τα άπειρα φιλιά μου στον χαριτωμένο σου Ντιντίκο

Με ειλικρινή αγάπη

Charis

Θέλεις Μέντα;

Λίγους μήνες μετά την επιστροφή από το Μπέργκεν-Μπέλσεν γράφει στη Βαλερή με τρυφερότητα ένας φίλος από τα παλιά που υπήρξε όπως φαίνεται ερωτευμένος μαζί της, γύρω στο 1920. Αγνοεί ότι το χαϊδεμένο «Βαλικάκι», εκτός από τον άνδρα της έχασε και όλους της τους αδελφούς, ότι οι οικογένειες Τσενίο και Σαλιελ έκληρίστηκαν και, ίσως, παρά τα όσα έγιναν γνωστά για τη φρίκη του εκτοπισμού, δεν έχει συνειδητοποιήσει την έκταση της καταστροφής για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης. Χάνεται λοιπόν στη νοσταλγία του για προπολεμικά φορέματα, λουλούδια και χορούς... Άραγε η Βαλερή απάντησε ή υπήρχε ακόμη μια άβυσσος που χώριζε τις προπολεμικές αναμνήσεις από το «μετά τον πόλεμο»;

Μεταπολεμική φωτογραφία της Βαλερίς (δεκαετία του 1950)

Στις 4 Απριλίου 1948, η Ζιζή, αρραβωνιασμένη με τον Ντικ που είναι τώρα στρατιώτης, γράφει από την Αθήνα στη μητέρα της μία σύντομη επιστολή σε γραφομηχανή. Το γράμμα μαρτυρεί την ορμή των νιάτων, την επιθυμία για την «καινούρια ζωή». Η Ζιζή έχει βρει το χιούμορ της... Απευθύνεται στη «μάμα» με το όνομά της, «Très chère Valica» και υπογράφει: «Η μεγάλη σου

κόρη Ζιζή». Γράφει για τους συγγενείς που επισκέφτηκε και την υποδέχθηκαν θερμά, για αυτούς που θα επισκεφτεί, αλλά ζητά, πάνω από όλα, να της τηλεγραφήσουν αμέσως να επιστρέψει σε περίπτωση που ο Ντικ έρθει, με άδεια, στη Θεσσαλονίκη. Ενημερώνει ότι η ζωή είναι πολύ ακριβή στην Αθήνα, ότι οι σοκολάτες για τους τάδε στοίχισαν τόσο, άλλο τόσο το μαντώ... Περιγράφει ζωνρά και κωμικά –για αυτό και τα μισά είναι στα γαλλοισπανο-εβραϊκά– μία άλλη επίσκεψη σε συγγενείς: Ο θείος ήθελε να βγουν βόλτα όλοι μαζί, η άλλη ήθελε να κάνουν κάποιες επισκέψεις και η Ζιζή αποφάσισε να φύγει για να αποφευχθεί ο καυγάς («Μοί, voyant que se les ia fase la notchada de ouerko à cause de moi, je me suis mise dans la caye promettant d'aller Jeudi»). Στέλνει χαιρετίσματα στα αδέρφια της και στη «θεία Τρούμαν» (;) και καταλήγει: «J'espère que tu te portes bien et que tu n'as pas beaucoup d'ennuis. Ta grande fille Zizi» («Ελπίζω ότι είσαι καλά χωρίς πολλές έγνοιες. Η μεγάλη σου κόρη Ζιζή»). Ιδιοχείρως προσθέτει χαιρετισμούς: «Salutations à ma couniada couniada et nièce. Dis à Ninette [η κουινιάδα] que je vais lui écrire, mais dis moi d'abord si je ne fais pas beaucoup de fautes» («Χαιρετισμούς στην κουινιάδα, τον κουινιάδο και την ανηψιά. Πες στη Νινέτ ότι θα της γράψω, αλλά πες μου πρώτα μήπως κάνω πολλά λάθη»). Πράγματι κάνει αρκετά!).

Λίγο πριν τον γάμο της Ζιζής, η Βαλερή λαμβάνει μία επιστολή από τον εξάδελφο Μωρίς Φαρατζή από την Αθήνα.

Athènes, le 8 juin 1949

Ma chère Valica,

Tu aurais raison de penser le plus grand mal de moi, mais tu as parfaitement raison en pensant que rien ne peut altérer notre commune affection. Vois-tu mon chéri, de même que pour toi, je

déteste écrire pour me plaindre et depuis plus d'un an je n'aurais pu écrire pour rien d'autre, comme tu dis si bien, il y a tant de choses qu'on pourrait raconter de vive voix et qu'on ne peut confier au papier...

[...] Valica, Sofi et moi souhaitons à tes enfants tout le bonheur qu'ils méritent, tu sais que tes enfants sont pour moi plus que des cousins car leur mère est pour moi plus qu'une sœur. Si la cérémonie se passera sans nous, de cœur nous serons toujours près de vous et qui sait les choses vont peut-être s'arranger un jour et alors nous nous retrouverons, jeunes et heureux comme dans le passé et nous rirons de nos malheurs présents...

[...] Ma chérie, je vous embrasse tous très fort, et je n'ai rien d'autre à souhaiter que la fin de nos maux.

Maurice

Je vais envoyer un de ces jours à Zizi et à Dick une cuisine électrique, si pour une raison ou une autre ce cadeau ne leur va pas, je te prie de m'écrire en confidence afin que j'envoie autre chose⁵¹⁰.

Έχουν περάσει πέντε χρόνια από το τέλος του πολέμου, κοντεύει να τελειώσει και ο εμφύλιος. Έρχονται άλλα βάσανα, η ζωή δεν χαρίζεται σε κανέναν. Αλλά η Βαλερή μοιάζει να είναι ένας άνθρωπος που αγαπιέται, από τα παιδιά της, από τους συγγενείς, από τους φίλους της. Και αν το πένθος για όλους τους αγαπημένους που χάθηκαν στον πόλεμο διαρκεί, αν η νοσταλγία για «πριν τον πόλεμο» κάνει συχνά αισθητή την παρουσία της, υπάρχουν λίγα πράγματα που μπορούν να στρέψουν το βλέμμα στο μέλλον: Οι γάμοι των παιδιών, τα εγγόνια που θα έρθουν... Και τα «μικρά» που απαιτούν την προσοχή: μια ηλεκτρική κουζίνα είναι το κατάλληλο γαμήλιο δώρο για τους νιόπαντρους το 1949;

Υστερόγραφο

Για τους νέους, ο γάμος ήταν ένας τρόπος να σωθούν: Να ριχτούν στη ζωή και να βάλουν τάξη στο χάος της επιβίωσης του πολέμου. Σε μια εκδρομή, ανάμεσα σε γειτονόπουλα η Νινά γνώρισε τον Φαίδωνα Κοντόπουλο. Φοιτητής του Πολυτεχνείου όταν ξέσπασε ο πόλεμος, δραπέτευσε και πολέμησε στη Μέση Ανατολή⁵¹¹. Αγαπήθηκαν και παντρεύτηκαν το 1947. Η Ζιζή έπιασε αμέσως δουλειά στην JOINT και στο Παιδικό Κέντρο, ερωτεύτηκε τον Ντικ Μπενβενίστε. Παντρεύτηκαν το 1949. Ο Ντάριος επέστρεψε στο σχολείο. Αργότερα παντρεύτηκε, απέκτησε δύο παιδιά και τους έδωσε τα ονόματα της Βαλερής και του Μπενίκο.